

BİR FETVA BELİRLEME YÖNTEMİ OLARAK HEYET İÇTİHADİ VE İSLAM DÜNYASINDA BU AMAÇLA KURULAN FIKİH MECLİSLERİ

Mustafa Bülent DADAŞ
Dr., Din İşleri Yüksek Kurulu Uzmanı
mbdadas_63@hotmail.com

Öz

Heyet içtihadı; “Bir grup müçtehidin şer’î zannî bir hükme ulaşabilmek için beraberce gayret sarf etmeleri” şeklinde tarif edilir. Günümüzde anlaşıldığı veya uygulandığı gibi olmasa da, heyet içtihadının sahabe dönemi başta olmak üzere sonraki dönemlerde de devam ederek uygulandığı söylenebilir. Sayıları ne kadar olursa olsun İslam âlemindeki tüm müçtehitleri bir araya getirmedikçe heyet içtihadı sonucu varılan hüküm, usulî anlamda icmâ ile varılan bir hüküm gibi saymak mümkün değildir. Bununla birlikte bu yöntemle alınan kararlar, heyet içtihadı şeklinde alınıp, istişare edilerek üretildiği için ciddi bir kıymeti haizdir. Nitekim güncel meseleler hakkında yazılan kitapların, bu tür içtihatlarla sıklıkla başvurulması ve onlara müracaat edilmesini tavsiye etmesi bu kararların ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

Asrımızın getirdiği problemlerin zorluğu, karmaşıklığı ve diğer disiplinlerle sıkı ilişkisi ilim adamlarının bir araya geleceği fıkıh meclislerin tesisini zorunlu hale getirmiştir. Bu ihtiyaç dikkate alınarak uluslararası ve yerel fıkıh meclisleri kurulmuştur. Söz konusu meclisler heyet içtihadı ile Müslümanların problemlerine çözüm olacak şer’î hükümler üretmektedir.

Heyet içtihadına önem verme, bu tür içtihadın üretildiği fıkıh meclislerinin kararlarını gündeme getirme ve bu meclislerin daha fazla müçtehidî bir araya getirmesini temin etmek adına gayret etmenin icmaya götüreceği bir köprü vazifesi görmesinin yanında, fetva konusunda başıboşluğun önüne geçebileceğini en azından halkın bu tür fetvalara rağbetini azaltacağını düşünmekteyiz.

Anahtar kelimeler: Heyet içtihadı, icmâ, fıkıh meclisleri.

IJTIHAD OF COMMITTEE AS FATWA DEFINITION OF METHOD AND BOARDS OF FIQH ESTABLISHED IN ISLAMIC WORLD FOR THIS PURPOSE

Abstract

Ijtihad of committee is a fiqh activity that some mujtehids struggle to get shar’î zhannî hukm together. Actually, this type of ijtehad was fulfilling during the first century of İslam and after despite some differences. However, it is really hard to accept that ijtehad of committee is equal to a hukm produced with ijma in usul al-fiqh. Nevertheless the

judgments determined by this method have more serious worth because they had been taken by caselaw council and produced with consulting In fact, the state of the written books about current issues and cases which appeal to this type of caselaws frequently and advise to apply to them indicates that how these judgments are important.

That we have difficult and complicated problems which are related to other disciplines in our century compels us to constitute a new board of fiqh that consists of scholars in different majors. To be considered this need, international and local fiqh commission was established.

These new committees have been producing shar'î hukm that will be solution to the todays Muslim's problems with ijihad of committee.

Assuredly, the idea of ijihad of committee will give rise to take decision with ijma. Also, this type of activities will decrease public demands to individual fatwas.

Keywords: İjihad of committee, ijma, boards of fiqh.

Giriş

İslam âleminde son zamanlarda yoğun bir şekilde gündeme gelen konulardan birisi de, fıkıh meclislerinin kendisine metot olarak benimsediği heyet içtihadı kavramıdır. Orijinal ifadesi "الاجتهاد الجماعي" olan kavramı dilimize "cemaat içtihadı", "grup içtihadı", "topluluk içtihadı" "heyet içtihadı" vb. ifadelerle çevirmek mümkündür. Kavram Türkçeye "kolektif içtihat" şeklinde de çevrilmiştir.¹ Konuyla ilgili olarak Arapça birçok kitap ve makale kaleme alınmasına rağmen ülkemizde akademik bir çalışma tespit edilememiştir. Oysaki "heyet içtihadı" kavramı, çağımız fıkıh problemlerinin çözümünde başvurulabilecek önemli bir metottur.

Bu çalışma öncelikle ilgililerine, Heyet içtihadını bütüncül olarak sunmayı ve çağdaş fıkıh problemlerinin çözümündeki işlevini derli toplu olarak göstermeyi hedeflemektedir.

Çalışmada öncelikle "heyet içtihadı" kavramının tarif ve tahlili yapılarak icmâ ile ilişkisi ele alınacak ve sahabe döneminde bu tür içtihatla verilen hükümler tespit edilerek heyet içtihadının günümüzde kazandığı önem açıklanmaya çalışılacaktır. Ayrıca heyet içtihadının icra edildiği uluslararası ve mahalli fıkıh meclislerinin en önemli ve faal olanlarından kısaca bahsedilerek söz konusu fıkıh meclislerinin, Din İşleri Yüksek Kurulu ile kısa bir karşılaştırılması yapılacaktır.

İçtihat mefhumu ve içtihatla alakalı meseleler pek çok çalışmanın özel konusu olduğu için bu kavram ve ilgili meselelere değinilmeyecektir.

---

¹ Yunus Apaydın bu kavramı "kolektif içtihat" şeklinde çevirmiştir. Bkz. Yunus Apaydın, "İçtihat" md., DİA, XXI, 444. "Cemaat içtihadı" tabiri özellikle de insanların zihnine belli bir fikre sahip tarikat vb. teşkilatlanmaları akla getirdiğinden bu makalede "heyet içtihadı" tabiri tercih edilmiştir.

I. Heyet İctihadı (الاجتهاد الجماعي)

A. Tarif ve tahlili

Özellikle son dönemlerde sıkça dile getirilen² ve günümüz fıkıh problemlerinin çözümünde uygulanması tavsiye edilen heyet icthadı, klasik usul kitaplarında bugün ele alındığı şekliyle işlenmemiş, ancak bu türden icthad örneklerine farklı şekillerde yer verilmiştir. Farklı çalışmalarda heyet icthadı: “Bir grup müctehidin şer’i zanni bir hükmü tahsil etmek için beraberce gayret sarf etmelerine verilen addır” şeklinde tarif edilmiştir.³ Bu tarifi tahlili sadedinde şunları söylemek mümkündür: Heyet icthadı için heyet sayılabilecek sayıda müctehidin bir arada olması yeterlidir, ancak sayının artması oranında, beklenen fayda artacaktır. Heyet icthadında esas olan müctehitlerden her birinin diğerinin icthadına muttali olması ve icthadın bir nevi meşveret usûlü ile ortaya konulmasıdır. Buna bağlı olarak bir araya gelmeden veya birinin, diğerinin icthadından habersiz olarak ortaya konulan görüşlerin aynı hükümle sonuçlanmasına heyet icthadı denilmez.⁴

İctihat edilen hükümde, görüş ortaya koyan fakihlerin ittifak etmeleri mümkün olduğu gibi çoğunluğun ittifakı da mümkün olabilmektedir.⁵ Nitekim özellikle Rabıtu’l-âlemi’l-İslâmî ve İslam İşbirliği Teşkilatı’na bağlı fıkıh meclislerinin kararlarına bakıldığında kimi kararların sadece çoğunluğun icthadı ile alındığı görülmektedir. Örnek olarak Rabıta’ya bağlı fıkıh meclisinin ilk dönem toplantısında ele alınan konular arasında yer alan

² Bu konuda müstakil olarak pek çok kitap kaleme alınmıştır bunlardan bazıları: Kutb Sânu’nun “*el-ictihâdu’l-cemâi’l-menşûd mefhûmuhu ve envâuhu ve vesâiluhu*” adlı kitabı, Şaban İsmail’in “*el-İctihâdu’l-cemâi*” adlı kitabı, Abdulmecid eş-Şerefi’nin “*el-İctihâdu’l-cemâi fi’t-teşrii’l-İslâmî*” adlı kitabı, Abd el-Halil’in “*el-İctihâdu’l-cemâi ve ehemmiyetuhu fi’l- asri’l-hadis*” adlı kitabı bunlardan bazılarıdır. Ayrıca konu hakkında pek çok makale bulunmaktadır.

³ Şaban Muhammed İsmail, *el-İctihâdu’l-cemâi ve devrû’l-mecâmi’l-fıkhiyye fi tatbikihi*, Dâru’l-beşâri’l-İslâmiyye, Beyrut 1998, s. 21; Salih b. Abdullah b. Humeyd, *el-İctihâdu’l-cemâi ve ehemmiyetuhu fi nevâzili’l-asri*, Mecelletu’l-Fıkhi’l-İslâmî, 25. Sayı, 2010. s. 59.; Vehbe Zuhaylî, *el-İctihâdu’l-cemâi ve ehemmiyetühü fi muvâceheti müşkilâti’l-asr*, (Mü’temeru’l-fetvâ ve Davâbituha), basılmamış tebliğ, <http://www.world-dialogue.org/MWL/fatwa/FCS1R3.pdf> s. 6-7; Abdulmecid Şerefi, *el-İctihâdu’l-cemâi fi’t-teşrii’l-İslâmî*, Dâru’l-kutubi’l-Katariyye, Doha 1996, s. 46.

⁴ Ahmed Raysûnî, *el-İctihâdu’l-cemâi* (Mü’temeru’l-fetvâ ve Davâbituha), basılmamış tebliğ, <http://www.world-dialogue.org/MWL/fatwa/FCS1R5.pdf> s. 3, Abdulmecid Şerefi, *el-İctihâdu’l-cemâi*, s. 46-47.

⁵ Konu hakkında yazan bazı araştırmacılar, heyet icthadının tarifinde, icthad sonucunda ortaya konulan görüşün, heyet üyelerinin ittifakıyla veya çoğunluğun kanaatiyle çıkması unsurunu da zikretmişlerdir. Örnek olarak bkz. Abdulmecid Şerefi, *el-İctihâdu’l-cemâi fi’t-teşrii’l-İslâmî*, s. 46. Bu tür bir icthad faaliyetine katılan müctehit veya alimleri ortak bir görüşe zorlamak veya kararın en azından çoğunluğun görüşü ile çıkması konusunda onlara baskı yapmak doğru değildir. Bununla birlikte bu icthattan beklenen, en azından ortak bir hükmün çıkması olduğu için heyet icthadının tarifine bu kaydın konulması faydalı olabilir.

sigortanın hükmü konusunda Mustafa Zerka muhalif kalmış, meclis diğer üyelerin kararını çoğunluk görüşü olarak yayınlamıştır.⁶

B. Heyet içtihadının İcmâ ile ilişkisi

Burada heyet içtihadının icmâ ile ilişkisini kısaca ele almak yerinde olacaktır. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, fertlerin, içtihat sonucu ulaştıkları bir sonucu cemaate arz etmeleri ve heyetin toplu olarak aynı kanaate varması, insanlar tarafından daha rahat kabul edilebilir olması ve isabet ihtimalinin daha fazla olması bakımından tek başına bir müçtehidin yapacağı içtihattan daha kıymetlidir.⁷ Nitekim içtihat sonucunda ulaşılan hükmün meclis dairesinde çalışan diğer müçtehitlere arzı, gerek hükmün dayandığı delillerde, gerekse delillerden çıkartılan hükümde varsa muhtemel hataların anlaşılmasına vesile olacak, içtihat sahibinin meseleyi tekrar ele almasını temin edecektir.⁸ Ancak sayısı ne kadar olursa olsun

⁶ Bkz. Mecma'u'l-fikhiyyi'l-İslâmî, *Karârâtü ve tavsîyâtü Mecma'i'l-fikhiyyi'l-İslâmî*, Mekke 2010, s. 35-47.

⁷ Bu ifadeden heyete muhalif görüş belirten kimsenin her zaman hatalı olduğu sonucu çıkmaz. Zira hak, bazen bütün âlimlere muhalif olan tek bir kimsenin yanında olabilir. Nitekim vitir namazı ve kurbanın vacip oluşu gibi birçok konuda fakihlerin piri ve üstadı Ebu Hanife kendi talebeleri de başta olmak üzere diğer imamlara muhalif kalmıştır ve belki de hak onun tarafındadır. Aynı durum asrımız için de geçerlidir. Arapların fakihi veya kendi asrında ümmetin fakihi diye tanınan, uluslararası ortamlarda İslam Hukukunu temsil eden, İslam dünyasındaki fihhın kanunlaştırılması merhalesinde birçok taknin komisyonlarında çalışan Mustafa Ahmed Zerka'nın sigorta ve ru'yet-i hilal gibi meselelerde tek başına Rabita ve Munazzama'ya bağlı fikh meclislerine muhalefet ettiği ve muhalefini meclise şerh şeklinde kaydettirdiği bilinmektedir. O dönemde Zerka bu görüşlerinde tek olsa da günümüzde birçok âlim Zerka ile aynı kanaati paylaşmaktadır. Özetle müçtehide düşen içtihat etmesidir yoksa içtihadının muhakkak Allah katında doğru ve hak olana isabet etmesi değildir.

Yukarıda heyet halinde varılan ortak bir hükmün tek başına içtihat eden ve farklı bir hükme varan müçtehidin görüşünden daha kıymetli olduğunun ifade edilmesi, heyet içtihadıyla ulaşılan sonucun en azından müsteftinin nazarında daha isabetli olduğu düşüncesine mebnidir. Rivayet edildiğine göre Ubeydetu's-selmânî Hz. Ali'nin şöyle dediğini nakletmiştir "Ben, Ömer ve sahabeden bazıları ümmülveledin azat edilmesi gerektiği yönünde görüş birliği ettik ancak daha sonra ben borç karşılığında ümmülveledin satılabileceği kanaatine vardım." Ubeydetu's-selmânî Hz. Ali'nin bu sözü üzerine şöyle demiştir "senin, Ömer ve sahabeden bazılarıyla görüş birliği içinde serdettiğin görüşün, tek başına onlara muhalif olarak serdettiğin görüşünden daha iyidir" demiştir. Hz. Ali, Ubeyde'nin bu sözünü duyunca "Selmânî gerçekten fakih biridir" demiş ve sonraki görüşünden vazgeçmiştir. Bkz. Abdullah b. Mesud el-Mevsilî, el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr, thk. Şuayb Arnavut, 4 cilt, Dâru'r-risale el-âlemiyye, Beyrut 2009, III, 340. Bu rivayette görüldüğü üzere, Ubeyde, heyetin vermiş olduğu hükmü, Hz. Ali'nin tek kaldığı hükme tercih etmiştir.

⁸ Örneğin merkezi Kuveyt'te bulunan Beytu'z-zekat adlı kurumun İstanbul'daki toplantısında leasing yoluyla kiralanan mallarda zekatın nasıl verileceği konusunda, iktisadi konularda en uzman fakihlerden biri olan Ali Muhyiddin el-Karâdağî, leasingin kira akdi olmasından yola çıkarak, kiralanan malların aslında zekatın vacip olmadığını, getirdiği gelirden ise havelân-ı havl şartı aranmaksızın %2.5 oranında zekat verileceğini söylemiştir. Yine usul-i sabite denilen, şirketin sahip olduğu duran varlıkların aslında

İslam âlemindeki tüm müçtehitleri bir araya getirmedikçe fıkıh meclislerinin yaptıkları içtihatlar, usulî anlamda icmâ sayılamaz.⁹ Zira usul ilminde bilindiği gibi, tek bir müçtehidin muhalefeti dahi çoğunluğun vardığı kanaati icmâ olmaktan çıkartır.¹⁰ Buna mukabil müslümanların olduğu her bir devlette, müçtehitlerin tamamının bulunacağı fıkıh meclisleri oluşturulup, çıkacak içtihatlar tesadüfen¹¹ aynı olursa icmâdan söz edilebilir. Hatta günümüzde icmâ ile verilecek bir hükme ancak bu yolla ulaşılabileceğini söylemek de mümkündür.¹² Kendisi de fıkıh meclislerinin

---

zekatın vacip olmadığını, bunlardan üretilen malların safi gelirlerinden havalân-ı havl şartı aranmaksızın %2.5 oranında zekat verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Meclisin diğer bir üyesi olan Abdussettar Ebu Gudde, Karâdağî'nin, ulaştığı bu hükümde yalnızca bir ecir alacağını dolayısıyla hatalı bir içtihat yaptığını söyleyip bu meseleyi tekrar gözden geçirmesi gerektiğine dair bir itiraz yapınca Karâdağî, bu tavsiyeyi dikkate alacağını ve içtihadını yeniden gözden geçireceğini söylemiştir. Bu iki kıymetli fakih arasında aynı meclis çatısı altında yaşanan bu diyalog, bizce heyet içtihadı ve bu içtihadın işletileceği fıkıh meclislerinin önemini ortaya koymaktadır. Heyet içtihadı yoluyla verilen hükümlerin daha az hata ihtimali taşıdığına dair örnekleri için bk. Şereffî, Abdulmecid, a.g.e., s. 85.

⁹ Ali Muhyiddin Karâdâğî, *el-Fetvâ beyne'n-nassi ve'l-vâki' ve's-sâbit ve'l-müteyayyir ed-davâbit ve'l-âdâb*, Mecelletu Mecma'î'l-İslâmî ed-Düvelî, Sayı: 17, 2009, s. 676-680. Yukarıdaki değerlendirmeler ışığında Rabîta'ya bağlı fıkıh meclisinin, yayınladığı kimi kararların başında "Meclisin icmâ ile aldığı karar" şeklindeki ifadesini bir tesahul olarak kabul etmek gerekir. Örnek olarak bkz. *Karârâtü ve tavsîyâtü Mecma'î'l-fikhiyyi'l-İslâmî*, s. 29, 35, 146.

¹⁰ Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstesfâ min ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Süleyman Eşkar, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1997, I, 340; Abdulaziz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, thk. Muhammed Mu'tasım el-Bağdâdî, Dâru'l-kitâbî'l-Arabî, Beyrut 1997, III, 424.

¹¹ "Tesadüfen" diyoruz zira icmâ, haydi gelin icmâ yapalım demekle olmaz. Nitekim usul kitaplarında icmânın tarifi yapılırken, "...müçtehitlerin ittifakı..." kaydı kullanılır ki "ittifak" kelimesi tesadüfen ve rastgele anlamlarına gelir. Yani müçtehitler içtihat eder ve sonraki bir zamanda bu içtihatların aynı noktada buluştuğu anlaşılır. İcmâ'nın rüknünün tevafuk/tesadüf olduğu konusuyla ilgili bir değerlendirme için bkz. H. Yunus Apaydın, "Zekatın Sarf Yerlerinin Yeniden Yorumlanması" başlıklı tebliğin müzakeresi, Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Kur'an ve Sünnette Zekat, Ensar Neşriyat, İstanbul 2008, s. 344-345.

¹² Heyet içtihadı ile icmâ arasındaki farklar için bkz. Zuhaylî, a.g.m., s. 9-10.; Muhammed Takî Osmânî, *el-İctihâdü'l-cemâf*, (Mü'temeru'l-fetvâ ve Davâbituhâ) Basılmamış tebliğ <http://www.world-dialogue.org/MWL/fatwa/FCS1R2.pdf>, s. 13. Abdulvehhab Hallâf, Hz. Ebu Bekir ve Ömer döneminde ittifakla ulaşıldığı söylenen bazı içtihatların usulî anlamda icmâ olmadığını bu kabilden varılan içtihatlarla ancak ferdin değil, heyetin içtihadı denilebileceğini söylemektedir. Bkz. Abdulvehhâb Hallâf, *Usûlu fikh*, Beyrut ty., s. 38. Bununla birlikte heyet içtihadının icmâya gidecek bir köprü vazifesini göreceğini söyleyen ilim adamları da bulunmaktadır. Buna göre, heyet içtihadı ile alınan kararların ilmî ehliyet noktasında aynı özellikleri taşıyan başka meclislerden çıkacak kararlarla uyuşması halinde meclis dışında bile olsa muhtemelen diğer müçtehitlerin de vicdanında bir yer edecek ve sonuçta en azından sukûti bir icmâ hasıl olacaktır. Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. Abdulmecid Şereffî, a.g.e., s. 80-83.

bir üyesi olan Abdulkerim Zeydan (ö. 2014) günümüzde icmâin ancak fıkıh meclisleri marifetiyle yapılabileceğini şöyle izah etmektedir:

“Şer’i bir delil olan icmâdan istifade edebilmek için bütün fakihlerin bir araya getirilmesi ve görüşlerinin alınması gerekir. Bize göre böyle bir içtihat birliğine ancak İslam aleminin tamamındaki tüm fakihlerin bir araya gelebileceği fıkıh meclisleri oluşturmak suretiyle ulaşılabilir. Bu meclis için muayyen bir yer olmalı ve fakihlerin içtihat için duyduğu bütün gereksinimler karşılanmalıdır. Buradan çıkan kararlar basın yayın yolu ile neşredilmeli ve böylelikle meclis içinde bulunamayan fakihlerin görüşlerine arz edilmelidir. Meclis, dışarıdan gelen değerlendirmeleri dikkate almalıdır. Meclisin içindeki ve dışındaki fakihler konu hakkında ittifak ederse, söz konusu hükümde icmâ oluşmuş sayılır ve bu icmâ, usulcülerin bahsettikleri icmâyâ yakın bir hal alır.”¹³

Heyet içtihadı ile oluşan bir hüküm, icmâ ile sabit olan gibi kabul edilemeyeceğinden, fıkıh meclislerinden çıkan hükme muhalif görüşler ehlinden sadır olmuşsa ve içtihadı kabil bir alanda yapılmışsa tabîî görülmeli, içtihat sahibi, muhalefeti sebebiyle kınanmamalıdır.¹⁴ Nitekim riba’l-fadl, avliye vd. bir takım konularda İbn Abbâs, sahabeden çoğunluğun görüşüne muhalif kalmış, bununla birlikte içtihadında tek kalması onu görüşlerinden vazgeçirmemiştir.¹⁵ Onun bu muhalif görüşlerine karşı sahabenin fakihleri onunla münazara etmekle yetinmiş, bunun ötesine gitmemişlerdir.

Bazı ilim adamları ehil olmayan kimseler tarafından ortaya konulan görüşlerin ve şaz içtihatların önünü alma adına, fıkıh meclislerinin kararlarının ilzami/bağlayıcı olması gerektiğini, bu görüşlere muhalif görüşlere hiçbir şekilde itibar edilmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Uluslararası fıkıh meclislerinin temel üyelerinden biri olan Muhammed Takî Osmânî, bu fikrin doğru olmadığını şöyle dile getirir: “Fıkıh meclislerinden çıkan kararları icmâ mesabesinde görmemek onların kıymetini düşürmez. Bilakis bu kararlar, heyet içtihadı şeklinde alınıp, istişare edilerek üretildiği için ciddi bir kıymeti haizdir. Bununla birlikte İslam, içtihadın sadece belli bir kurumun tekeline alınmasını uygun görmez. Nitekim Abbasi halifesi Ebu Cafer el-Mansûr, İmam Malik’e, Muvatta’yı çoğaltıp tüm İslam şehirlerine

¹³ Abdulkerim Zeydân, *el-Vecîz fi usûli’l-fıkıh*, Müessesetü’r-risâle, Beyrut 1999, s. 192-193.

¹⁴ Fıkıh meclislerinin süt bankası konusunda ittifakla almış olduğu kararlara muhalif olması bakımından Karadâvî’nin tavrını örnek olarak burada verebiliriz. Karadâvî bu meseleyi “Fetâvâ Muâsıra” adlı kitabında geniş bir şekilde ele almış ve kendisine göre ikna edici delillere dayanarak süt bankalarının kurulmasına cevaz vermiş ve buralardan alınarak içilen süt ile süt mahremiyetinin olmayacağını söylemiştir. Bkz. Yûsuf Karadâvî, *Fetâvâ Muâsıra*, el-Mektebu’l-İslâmî, Beyrut 2000, II, 605-612.

¹⁵ Riba ile ilgili görüşü için bkz. Ebu’l-Velîd Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l-muktesid*, thk. Abdurrezâk el-Mehdî, Dâru’l-kitâbi’l-Arabî, Beyrut 2004, s. 507. Avliye konusundaki görüşü için, İbn Rüşd, a.g.e., s. 623.

göndermeyi ve artık ona göre hüküm verilmesi için bir ferman çıkartmayı teklif edince O, bu görüşe katılmamış içtihadın sadece kendi görüşlerine hasredilmesini uygun görmemiştir. Ayrıca ehli olmayanlara mani olmak için meclis kararlarını ilzami kabul etmeye gerek yoktur. Zira şaz görüşler geçmişte de ortaya çıkmıştır. Ancak insanlar bunları muteber kabul etmediği için bu görüşler tatbik edilmemiş sadece kitap sayfaları arasında zikredilmeye mahkum kalmıştır.”¹⁶ Verilen görüşlerden de anlaşıldığı kadarıyla, heyet içtihadı sonucunda ortaya çıkan hükümlerin, usul kitaplarında belirtilen icmâ gibi kabul edilemeyeceği ortaya çıkmaktadır.

C. Heyet içtihadının tarihi boyutu

Günümüzde anlaşıldığı veya uygulandığı gibi olmasa da, heyet içtihadının sahabe dönemi başta olmak üzere sonraki dönemlerde de devam ederek uygulandığını söyleyebiliriz.¹⁷ Nitekim Hz. Ebu Bekir (r.a.) kendisine arz edilen bir meselede sahabenin müctehitlerini toplayıp onların fikirlerini alır ve konu hakkında Allah resulünden nakledilmiş bir hadisin olup olmadığını sorduktan sonra heyet içtihadı diyebileceğimiz bir şekilde hüküm verirdi. Zekatı vermektan kaçınanlara ne yapılacağı, Kur’an ayetlerinin iki kapak arasında toplanması, ninenin mirası, Üsame ordusunun sevk edilmesi gibi meseleler Hz. Ebu Bekir’in meclisinde görüşülerek hükme bağlanan meselelerdendir.¹⁸ Hz. Ömer döneminde;

¹⁶ Muhammed Takî Osmânî, a.g.m., s. 13-14. Heyet içtihadı hakkında müstakil bir kitap yazan Abdulmecid Şerefi, heyet içtihadının icmâ gibi görülüp görülmeyeceği konusunda dört farklı eğilimin olduğunu zikretmiştir. Bunlar:

- Heyet içtihadı ile ulaşılan görüş icmâ sayılmaz.
- Heyet içtihadı ile varılan görüş müctehitlerin çoğu tarafından onaylanmışsa bu görüş icmâ mesabesinde.
- Heyet içtihadı sonucu ulaşılan görüş zanni bir delil olup, bu görüşe tabi olmak ferdi içtihatlarla tabi olmaktan daha iyidir.
- Heyet içtihadı sonucu ulaşılan ortak görüş usûli icmâdan farklı olarak vakî bir icmâ sayılır. Buna göre heyet içtihadında bütün müctehitlerin bulunması şart olmadığı gibi, usûli anlamdaki icmâyâ muhalefet caiz olmamasına rağmen vakî icmâyâ muhalefet caizdir. Bu görüşe göre Hz. Ebu Bekir döneminde verilen hükümler usulî icmâ değil vakî icmâdır. bkz. Abdulmecid Şerefi, a.g.e., s. 93-106.

¹⁷ Heyet içtihadı hakkında yazarların konuya dair zikrettikleri bir hadis şöyledir: Hz. Ali, Peygamberimize (s.a.s.) “Ey Allah’ın resulü! Senden sonra hakkında Kur’an’dan bir ayetin inmediği, senden de hakkında bir şey işitmediğimiz problemle karşılaştığımızda ne yapalım” demiş, Peygamberimiz “*Ümmetinden ibadet ehli olanları toplayın ve meseleyi meşveret usulüyle çözün. Tek bir ferdin görüşüyle hükmetmeyin*” buyurmuştur. Söz konusu hadis kütüb-i tis’a diye bilinen hadis külliyatlarında yoktur. Hadisi tahrîç eden İbn Abdülberr, senet itibarıyla hadisin sağlam olmadığını ifade etmiştir. Bkz. Ebu Ömer Yusuf b. Abdullah İbn Abdülberr, Câmiu beyânî’l-ilmî ve fadlihi, thk. Ebu’l-Eşbâl ez-Züheyrî, 2 cilt, Dâru ibnî’l-Cevzî, Riyad 1994, II, 853.

Hadis hakkındaki değerlendirmeler için ayrıca bkz. Muhammed Takî Osmânî, a.g.m., 6-7. Ayrıca bkz. Muhammed Takî Osmânî, Buhûsun fî kadâyâ fikiyye muâsıra, Dâru’l-kalem, Dîmaşk 2013, II, 288-289.

¹⁸ Yukarıda örneklendirilen meselelerin her biri hakkında müctehit sahabilerin tamamı aynı görüşte olmamış kimi zaman Hz. Ebu Bekir istişareleri dinledikten sonra kendi

fethedilen Irak arazilerinin taksimi, içki içmenin cezası, cenaze namazında alınacak tekbir sayısı, kıtlık döneminde had cezalarının tatbiki gibi meseleler, sahabeden müçtehit olanlara arz edilmiş ve ona göre bir hüküm verilmeye çalışılmıştır.¹⁹ İbnu'l-Kayyim'in şu ifadeleri başta Hz. Ömer olmak üzere sahabenin ferdi içtihattan öte, heyet içtihadını yeğlediğini göstermektedir: "İçtihadı isabetli kılan şeylerden biri de, görüşün tek bir kişi yerine ilim ehlinde şûra usulü ile ortaya çıkmasıdır. Allah, şura yoluyla karar vermeleri sebebiyle müminleri övmüştür. Hz. Ömer, kendi döneminde, hakkında Kur'an ve sünnetten bir hüküm bulunmayan bir hadise zuhur ettiğinde ashabı toplar ve aradığı hükme şura yoluyla ulaşmaya çalışırdı.²⁰ Hz. Ömer'in Kadı Şüreyh'e gönderdiği şu talimat da onun heyet içtihadına verdiği öneme işaret etmesi bakımından mühimdir. Şa'bî'nin naklettiğine göre kadı Şüreyh'e gönderdiği bir mektupta Hz. Ömer şöyle demiştir: "Sana, mutlaka bir görüş belirtmen gereken bir mesele geldiğinde, önce Allah'ın kitabına bak ve ona göre hükmet. Şayet onda aradığın hükmü bulamazsan Allah resulünün hükmettiği meselelere bak. Şayet sünnetten de aradığını bulamazsan salihlerin ve adil imamların hükmettiklerine müracaat et. Aradığın hüküm onların arasında da yoksa muhayyersin; şayet kendin içtihat etmeyi istersen içtihat et; şayet benimle istişare etmek istersen istişare et. Şu var ki benimle istişare ederek vereceğin hükmün senin için daha hayırlı olduğunu düşünüyorum."²¹

Yine Ebu Hanife hazretlerinin talebeleri ile ders halkasında iken beraberce fikir alışverişi ile ortaya koyduğu içtihatlar, heyet içtihadına örneklik yapabilir.²² Bu dönemden sonra yapılan içtihatlar genel itibarıyla ferdi içtihat şeklinde devam etmiştir.²³

görüşünü tatbik etmiştir. Hz. Ebu Bekir dönemindeki heyet içtihatları için bk. Abdulmecid Şerefi, a.g.e., s. 48-51.

¹⁹ Muhammed Takî Osmânî, a.g.m., s. 6-8.

²⁰ Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *İlamu'l-muvakki'in an Rabbi'l-âlemîn*, thk. Muhammed Mu'tasım el-Bağdâdî, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1996, I, 90.

²¹ İbn Kayyim, a.g.e., I, 90-91; Muhammed Hudarî Bek, *Târîhu't-teşriif'l-İslâmî*, Dâru'l-marife, Beyrut 1997, s. 74-75.

²² Hatta bunların ötesinde Peygamber efendimizin vahyin gelmediği konularda ashabı ile istişare ederek karar vermesi heyet içtihadına örnek olabilir. Nitekim Bedir, Uhud ve Hende savaşlarında savaş öncesi yaptığı istişareler meşhurdur. Peygamberimiz ve hulefa-i raşidin dönemindeki ferdi veya cemaî içtihatlar için bkz. Abdülkerim Zeydan, *el-Medhal lidiraseti's-seriati'l-İslamiyye*, Dâru Umer b. Hattab, İskenderiyye 2001. s. 114-120; Şaban Muhammed İsmail, a.g.e., s. 23-26, 73-87. Ahmed Raysûnî, Peygamber efendimizin ashabıyla istişare ettiği konuları heyet içtihadına örnek olarak zikretmiştir. Namaza yapılacak çağrı, hutbe irad etmek için minber edinilmesi gibi konular bu kabilden verilen örneklerden bazılarıdır. Bkz. Raysûnî, a.g.m., s. 4-5.

²³ Hallâf, sahabe döneminden sonra hicri ikinci asırda Endülüs Emevileri döneminde fakihlerden müteşekkil bir heyet oluşturulduğunu ve bu heyet marifetiyle içtihat faaliyetinde bulunulduğunu, Endülüs'teki bu uygulamadan sonra ise heyet marifetiyle

D. Heyet içtihadının önemi

Asıl itibariyle içtihat ferdi işidir ve her bir müçtehit ele aldığı konuyu öncelikle gerektiği gibi tasavvur eder ve içtihadının sonucu olan hükmü ortaya koyar. Gerek meselenin tasavvuruna, gerekse meseleye vereceği hükme kaynaklık edecek delilleri tam olarak belirlemeden hükme varmanın adı, zaten içtihat değildir. Nitekim kimi usul âlimleri içtihadı şöyle tarif etmişlerdir: “Müçtehidin daha fazlası için nefsinde acz hissederek bütün takatini sarf edip şeri bir hüküm hakkında zan elde etme çabasıdır.”²⁴ Usulcülerin bu tarifte kullandıkları “nefsinde acz hissedecek şekilde bütün çabasını sarf etmesi” kaydı, zannî şer’î hükme ulaşma konusunda sarf edilecek çabada taksir varsa bunun içtihat sayılmayacağını ifade etmektedir.

İctihadın ferdi olması gerektiği gibi gerekçelerle “heyet içtihadı” kavramına bazı itirazlar yöneltilmiştir. Prof. Dr. H. Yunus Apaydın hoca DİA’da kaleme aldığı “İctihat” maddesinde bu itirazları şöyle özetlemektedir:

- a) Geleneksel yaklaşımlardan “uygun” olanın seçilip alınması yaklaşımının dünyanın yaşadığı dönüşümü göz ardı etmesi
- b) Metodolojik olmaması sebebiyle gerçekçi ve kalıcı çözümler getirmekten uzak olması
- c) Meydanı donuk taklitçilere ve ehliyetsiz tahrifçilere bırakmamak gayesinin bu tür bir çalışma ile gerçekleştirilmek istenmesinin özgüven eksikliği hissini açığa vurması
- d) İctihadın mahiyetine aykırı olduğu
- e) İctihat kapısını yeniden kapatma potansiyelini içinde taşıması.²⁵

Kanaatimizce bu itirazlara aşağıdaki şekilde cevap vermek mümkündür:

a) Öncelikle günümüzde, bu tür bir içtihat faaliyetinin icra edildiği fıkah meclislerinde, intika (fukaha içtihatlarından günümüze uygun olanı alma) şeklinde bir içtihat/tercih faaliyeti yapıldığı gibi, ilk dönem fakihleri zamanında olmayan ve günümüzde ortaya çıkmış pek çok meselenin hükmünü bulmak için de içtihat yapılmaktadır. Ayrıca bu tür bir faaliyetin asıl sebebi, dünyanın yaşadığı dönüşümü dikkate almak ve buna göre çözümler üretmektir.

İctihat üretilmediğini ve içtihatların artık ferdi bazda oluşturulduğunu ifade etmiştir. Bkz. Hallâf, *Usûlu fıkah*, s. 38.

²⁴ Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fî usuli’l-ahkâm*, Dâru’s-sumeyi’, Riyad 2003, 1. baskı, IV, 197.

²⁵ Apaydın, “İctihat” md., s. 444.

b) Heyet içtihadı metodolojik olarak usul kitaplarında belli esaslara oturtulan içtihat kavramından farklı değildir. Burada ilave olarak yapılan, -sonraki bölümlerde izah edileceği üzere- içtihat melekesine sahip olan fakihleri bir araya getirmek ve onların işini kolaylaştırmaktır.

c) Heyet içtihadı ile ehliyesiz kimselerin dinî konularda konuşmasının önüne geçme amacının güdüldüğü bir gerçektir. Ancak özellikle de Mustafa Zerka, Karadâvî vb. fakihlerde görüleceği üzere, heyet içtihadının ilim adamlarında bir güvensizlik hissi oluşturduğunu söylemek zordur.

d) Heyet içtihadının, içtihadın mahiyetine aykırı olduğu fikri kanaatimizce isabetli değildir. Zira bu tür bir faaliyete katılan fakihler, kendilerine düşeni yapmakta ve tam anlamıyla içtihat etmektedir. Fakihlerden herhangi birinin içtihat etmeden diğerinin görüşünü alması söz konusu değildir.

e) Heyet içtihadı, içtihat kapısını kapamak şöyle dursun aksine güncel problemlere çözüm üretebilmek için ehil olanları bir çatı altında toplamaya vesile olmaktadır.

Özetle; bu kavramdan kastedilen, müçtehidin, vardığı neticeye delil ve gerekçe yaptığı mukaddimleri sağlam ve güvenilir kılmak için diğer uzmanlardan yardım alması²⁶ ve içtihadı sonucunda ulaştığı hükmü, diğer müçtehitlere arz etmesi şeklinde anlaşılınca söz konusu itiraz sebepleri ortadan kalkacaktır.²⁷

²⁶ Apaydın, konu hakkındaki görüşlerini başka bir platformda şöyle dile getirmektedir “Değişik alanlar söz konusu olunca o alanların uzmanlarından istifade etme konusu da gündeme geliyor. O alanların uzmanlarından istifade etmek kaçınılmaz bir şey. Çünkü en azından hakkında fetva verilecek şeyi/konuyu bilme açısından bu şarttır. Ama bu zorunluluk ilgili alanın içtihat masasına oturtmanız gerektiği anlamına gelmez. ‘Kolektif içtihat’, tatlı bir kandırmacadır. Kolektiflik, tamamen bireysel bir faaliyet olan içtihat işinin mahiyetine aykırıdır.” H. Yunus Apaydın, Güven Duyulan Fetvanın Prosedürü, Dini Danışmanlık Hizmetleri Ve Fetva Konsepti İstişare Toplantısı (11-13 Aralık 2009), DİB yayınları, Ankara 2013, s. 77-82. Bu ifadelerine bakılınca Apaydın’ın, herhangi bir konuda içtihat yapmaya kalkışan bir fakihin, yaptığı içtihadın bir cüzü olan konunun tasavvuru için uzmanlara başvurma ve varılan görüşleri heyete arz etme merhalelerine karşı olmadığı anlaşılmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla onun endişesi, örneğin tıbbi bir meselede meselenin tasavvurunu yapmaya yardımcı olmak için çağrılan tabibin şer’î bir hüküm vermeye kalkışmasıdır. Nitekim Apaydın, VI. İslam Hukuku Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı Ve İslam Fıkhı Açısından Helal Gıda Sempozyumunda (3-4 Haziran 2009) s. 111-114 bu hususa açıkça değinmiştir.

²⁷ Ortaya çıkan bir takım güncel problemler sadece dini boyuta sahip olsa da, verilen hükmün neticelerinin ciddi bir etkisi olduğundan ferdi içtihat yerine heyet içtihadına başvurmak daha doğru ve güvenilir sonuçlar doğuracaktır. Örneğin, zekatla alakalı olarak, “usûl-î sabite” denilen ve şirket varlığının büyük bir kısmını oluşturan, sanayi aletleri, binalar, ürünleri taşımada kullanılan ulaşım vasıtalarından zekat vermenin vacip olup olmadığı meselesi, verilecek hükmün neticeleri bakımından büyük bir öneme sahiptir. Bu önemine binaen mesele, fıkıh meclislerinde heyet içtihadı yapılarak

Ele alınan konunun tasavvurunun doğru yapılması, hükmün vakıya sahil bir şekilde tatbik edilmesi açısından çok önemlidir. Ancak her şeyin baş döndürücü bir hızla geliştiği, değiştiği günümüzde meselenin tasavvurunu yani mahiyetini olduğu gibi tespit etmek hiç de kolay değildir. Özellikle de tıp alanında ortaya çıkan yeni imkan ve buluşların şer'i olarak hangi hükme tekabül ettiğinin belirlenmesi, sadece meselenin tasavvuru için dahi bu alanda uzman olmayı gerektirmektedir. Hayatını şeri ilimlerin tahsiline vermiş bir fakihten aynı anda iyi derecede tabip olmasını beklemek, hem güç hem de gerçekçi değildir. Geçmiş asırlarda farklı alanda uzman olan âlimleri bilmekteyiz. Örneğin Fahreddin er-Râzi ve İbn Rüşd²⁸ gibi âlimler hem dini ilimlerde hem de tıp alanında kendi dönemlerinde otoriteydiler. Ancak mezkur zatların dönemindeki tıp ile günümüzde ki tıp arasında tarif edilemeyecek kadar çok fark vardır. Hatta bilindiği gibi tıp anabilim dalı içinde belki de sayısı yüzü aşan uzmanlık alanı bulunmakta bir alanda ihtisası olan bir tabip bile başka alanlarla ilgili konularda diğer uzmanlara başvurmaktadır. O halde bu konularda şeriatın hükmünü beyan edecek müçtehit/fakih/müftü ne yapmalıdır? Bu soruya heyet icthadı modelini sunarak çözüm bulmak mümkündür. Nitekim Din İşleri Yüksek Kurulu'nun da yaptığı gibi, dünya çapında fıkhi hükümler üreten fıkıh meclisleri; tıp, iktisat ve astronomi gibi diğer ilimleri ilgilendiren meseleleri ele alırken konunun uzmanlarını çağırarak öncelikle onlardan meselenin tasavvurunu yapmaya yardımcı olacak malumatı almakta ve ardından şeriatın hükmünün ne olacağını tespit etmek için icthat yapmaktadır. Bu şekilde yapılacak heyet icthadıyla müçtehitler, icthat edecekleri konularda ayrı bir tahassüs etme ihtiyacı duymayacaklar buna verecekleri mesai yerine daha çok meselenin fıkhi çözümü için zaman kazanmış olacaklardır.

Konunun uzmanlarını dinlemeden İslam'ın hükmü diye sunulan görüşlerin İslam toplumunu büyük sıkıntılara düşürdüğünü birçok defa müşahede etmişizdir. Bu tür hataların temelinde, vakıyı bilmemenin veya fetva verilecek meseleyi olduğu gibi kavramadan hüküm vermenin yattığını düşünüyoruz. Eski âlimlerimiz bu hususu "تنزيل الحكم علي الواقع" (hükmü, meydana gelen olaya tatbik etme)" şeklinde formüle etmişlerdir. Bu kural,

tartışılmış ve bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Fıkıh meclislerinin henüz kurulmadığı dönemlerde bu meseleyi bir fetvasında ele alan Mustafa Zerka, bu konunun tek bir ferdin fetvasına dayanmaması gerektiğini, heyet icthadı sonucu bir hükmün oluşturulması gerektiğini ifade etmiştir. Bkz. Mustafa Zerka, *Fetâvâ*, Dâru'l-kalem, Dimaşk 2010, s. 127-129. Zerkâ 1961 yılında Şam'da düzenlenen İslam Fıkıh Haftası Kongresinde sunmak için hazırladığı sigortanın hükmü ile ilgili yazdığı kitabında da müslümanların hayatını çok yakından etkileyen bu kadar önemli bir konuda tek bir ferdin görüşüyle hareket edilmemesi gerektiğini, İslam aleminin farklı bölgelerinden zamanı bilen, basiretli ehliyet sahibi alimlerin bir araya gelerek oluşturdukları bir heyetin icthat etmesinin uygun olacağını ifade etmiştir. Bkz. Mustafa Zerka, *Nizâmu't-te'mîn hakikatuhu ve'r-r'ayu's-şeriyü fihî*, Müessesetu'r-risâle, Beyrût 1994, s. 19.

²⁸ Zira bu iki âlim hakkında "شهرته في الطب ليس بأقل من شهرته في الفقه" "Razi/ İbn Rüşd"ün tıp ilmindeki şöhreti fıkıh ilmindeki şöhretinden az değildir" tabiri meşhur olmuştur.

problemlerimizin çözümü için başvuracağımız iki kaynağı, Kur'an'ı ve sünneti bilmenin ve anlamının çok ötesindedir. Bir kimse, herhangi bir konuda bütün ayet ve hadisleri bilebilir, hatta o konuda geleneğin söylediği tüm sözleri de ezberlemiş olabilir, ancak bütün bu bilgiler verdiği fetvanın isabetli olduğunu göstermez.

Dini naslardan anlaşılana, meydana gelen olaya tatbik etmek, bir başka deyişle fıkhı'l-vâkı' dediğimiz, "hayatı, fetva vereceğimiz alanı bilmek", fetvada başarının diğer bir tarafıdır. O halde müftü herhangi bir konuda fetva verirken, o konunun uzmanlarından gerekli bilgiyi almalı, hadiseyi bütün tarafları ile incelemeli ve vereceği fetvayı ondan sonra vermelidir. Yine "الحكم على الشيء فرع عن تصوره" Bir şey hakkında hüküm vermek onu doğru bir şekilde tasavvur etmeye bağlıdır" şeklinde formüle edilen kaide, bu gerekliliği açıkça ifade etmektedir.

Bu konu ile ilgili İslam âleminin tamamını ilgilendiren iki örnek içtihat zikretmek istiyoruz. Birincisi: Geçen asrın meşhur muhaddislerinden sayılan Nâsiruddin el-Albanî'nin (ö.1999 m.) Filistinli müslümanların Yahudi baskısı sebebiyle dinlerini olması gerektiği gibi yaşayamadıkları için hicret etmelerinin vacip olduğu yönündeki fetvasıdır.²⁹ Bu fetva, vakiyla alakasızlığı sebebiyle İslam âleminde ciddi tenkitlere maruz kalmıştır. Zira iyi niyetle söylenmiş bu fetva, bir taraftan tam da İslam düşmanlarının arzusunu yerine getirirken, diğer taraftan da müslümanların nerde ise bir asırlık mücadelelerini anlamsız bırakmıştır. Bu fetvayı veren Albanî, bilindiği kadarıyla temel iki kaynak olan Kur'an'ı Kerim ve hadisi şeriflerden haberdardır. Ancak içtihat ettiği zemini tam olarak tanımadığı için böyle bir hataya düşmüştür. Nitekim bu kıymetli âlimin öğrencilerinden birisi hocasının verdiği bu fetvayı tahlil ederken, hocası Albanî'nin kesinlikle televizyon seyretmediğini, gazete okumadığını ve dünyada olup biten hadiselerle çok da ilgilenmediğini, bu sebeple de, "küfür diyarında şeâiri İslamiyye denilen İslam'ın temel ibadetlerini yerine getiremeyen müslümanların İslam diyarına hicret etmesi vaciptir" kaidesine göre fetva verdiğini söylemiştir.

İkinci örneğimiz de yine Filistin'le alakalı olacaktır. İctihat/fetva³⁰ yine geçen asrın meşhur âlimlerinden biri olan Abdulaziz b. Bâz tarafından verilmiştir. Bâz, Müslümanların faydasını temin etmesi şartıyla -devlet ricalinin uygun görmesiyle- İsrail ile barış yapılabileceğini söylemiştir. Bâz'ın bu fetvası, İslam âleminin tanınmış birçok âlimi tarafından tepki çekmiştir. Bu âlimlerden birisi de Yusuf el-Karadâvi'dir. Karadâvi bu konuyu Fıkhı'l-Cihâd ve Fetêvâ Muasıra adlı kitaplarında ele almış,

²⁹ Yusuf Karadâvi, *Fıkhı'l-cihâd*, Mektebetu Vehb, Kahire 2010, II, 888.

³⁰ İctihat ile fetva arasındaki ilişki sebep ile sonuç ilişkisi içinde değerlendirilebilir. Şöyle ki hakkında kat'i bir nassın bulunmadığı bir meselede şartlarına haiz ilim ehlinin bir sonuca varmak için verdiği çabanın adı içtihat, içtihat sonucunda ulaşılan hükmü müsteftiye aktarmanın, haber vermenin adı da fetvadır.

konumuz olan heyet içtihadının önemine ışık tutacak gayet güzel açıklamalar yapmıştır. Karâdâvi özet olarak şöyle demektedir:

“Şeyh Bâz’ın fetvasındaki hata, verilen hükümde veya bu hükme ulaştırılan istidlal metodunda değildir, zira hüküm zatı itibarıyla sahih olduğu gibi, hükme ulaştırılan istidlal metodu da doğrudur. Fetvadaki asıl hata, hükmün vakiyaya tatbikinde ortaya çıkmıştır. Usulcüler buna tahkiku’l-menat demektedirler. Nitekim burada hükmün üzerine bina edildiği gerekçe tahakkuk etmemiştir. Şeyh, fetvasını iki delile dayandırmıştır. Birincisi: “*Şayet onlar barışa meylederlerse sen de barış taraftarı ol ve Allah’a tevekkül et...*” (Enfâl 8,61) ayetidir. İkincisi: Müslümanların gayri müslimlerle geçici veya sürekli barış yapmasının caiz olduğu hükmüdür. Nitekim Peygamberimiz, Mekkeli müşriklerle geçici bir barış anlaşması imzaladığı gibi, birçok kabile ile süresiz olarak barış yapmıştır. Bu iki esasa dayanarak Şeyh Bâz, devlet ricalinin maslahat görmesi halinde barış yapabileceğini söylemiştir. Şeyh’in dayanak aldığı ayeti kerimeye gelince, evet düşmanın barışa meyletmesi halinde bizim de meyletmemiz gerekir ancak bu hükmün Yahudilere tatbik edilmesi şu anda mümkün değildir. Zira Müslümanların topraklarını gasp etmiş Yahudiler bir gün bile olsa barışa taraftar olmamıştır. Müslümanların toprağını gasp eden, kanlarını döken, halkı haksız olarak memleketinden çıkartan Yahudiler için aksi nasıl söylenebilir! Bu konuda Yahudilerin misali, senin evini gasp eden, silah ve zor ile ehlini evinden yurdundan eden birine benzer. Bunlar karşısında sen toprağını, evini onun elinden kurtarabilmek için onunla her şeyini ortaya koyarak mücadele edersen, seninle onun arasındaki savaş devam edip gider. Sonra seni çağırır ve “gel sana bu büyük evden -senin evinden- sadece bir oda vereyim ve seninle barışalım, artık savaşı bırakalım sen de bu mücadeleden vazgeç” der. Haddi zatında düşmanın vazgeçtiğini söylediği evde, oda da tamamen senin. Bütün bu şartlarda söz konusu olan gaspçının barışa taraf olduğu söylenebilir mi?.. Burada İsrail ile yapılacak anlaşma sadece bir barıştan çok daha ötedir, daha büyük ve daha tehlikelidir. Zira sözde barış düşmanın silah ve zorbalıkla gasp ettiği toprakların ona ait olduğuna dair bir itiraftır.”

Karâdâvî meseleyi bu şekilde tahlil ettikten sonra günümüzün devasa meselelerinde fetva verirken dikkate alınması gereken şu noktayı açıklar, “Muhterem Şeyh Bâz’ın riyasetini yürüttüğü Rabıtaya bağlı İslam Fıkıh Meclisinde, konu hakkında uzmanların görüşüne ihtiyaç duyulan meselelerde fetva vermeden önce onları dinlemeyi ve ardından fetva vermeyi metot olarak kabul etmiştik. Örneğin mali ve iktisadi konularda uzmanları çağırıyor ve onları dinliyoruz, tıbbi meselelerde ve astronomi ile ilgili konularda da aynısını yapıyoruz. Muhterem Şeyh’in müslümanların tamamını ilgilendiren bu hayati meselede de aynı metodu takip etmesi gerekmez miydi? Şeyh, konu hakkında siyaset ve strateji uzmanlarını çağırmalı İsrail’in hakikaten barışa taraf olup olmadığını onlardan dinlemeli, güya barışın müslümanlara kazandıracığı ve kaybettireceği

noktaları onlardan duymalı ve ardından fetvasını vermeliydi.”³¹ Karadâvî de bu ifadeleriyle heyet içtihadının günümüz fıkıh problemlerinin çözümünde ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır.

Müslüman ülkelerde özellikle de 2010 yılından sonra oluşan siyasi hareketlilikle birlikte, birbirine zıt ve sonuçta binlerce insanın hayatına mal olan fetvaların nelere yol açtığı açık bir şekilde müşahede edilmiştir.³² Bu tür fetvaların bir analizi yapıldığında şu sonuçlar görülecektir³³:

a. Peşin varılmış bir sonuca veya hükme, dini kaynaklardan gerekçe bulma çabasının olduğu

b. İyi niyetle de olsa konunun öncüllerini bilmeden veya hükmün kendisine dayandırıldığı öncüllerin doğruluğunu tekit etmeden ortaya konulduğu

c. Siyasi otoritenin baskısı altında verildiği

d. Muhalif görüşlerin doğru olabileceğine ihtimal verilmediği

Verilen hükmün bu kadar ciddi sonuçları olacağı bu gibi meselelerde, içtihat ehliyetine sahip, ilmi ve ahlakıyla insanların güvenini kazanmış fakihlerle beraber, strateji, tarih, siyaset bilimi vb. alanlarda uzman ve dindar bir heyetin hüküm vermesinin nispeten de olsa fetva kargaşasının önünü alacağı bir gerçektir.³⁴

İslam fıkıh tarihinde yaşanan fetva kargaşasını ferdi içtihatlarla bağlayan Abdulvehhab Hallaf (ö. 1956), içtihadın; ancak her birinde içtihat ehliyeti olan bir heyet tarafından yapılması gerektiğini ifade etmiş³⁵, bu

³¹ Yusuf Karadâvî, *Fıkhu'l-cihâd*, II, 909-914, *Fetâvâ Muâsıra*, III, 478-491. Karadâvî Fetâvâ kitabında, Bâz'a yönelttiği eleştiriye karşı Bâz'ın bir cevabını da zikretmiştir. Karşılıklı münazara mahiyetinde verilen bu fetvaların ilim talebeleri için ciddi faydalar taşıdığını düşünmekteyiz.

³² Örnek olarak Mısır'da yapılan darbeden sonra İslam âleminin hakikaten itibar gören alimlerden biri olan Mısır eski müftüsü Ali Cuma, darbe ile gelen iktidarı meşru sayıp ona karşı çıkanları harici olarak nitelerken, bunun karşısında başta Karadâvî olmak üzere pek çok alim tam tersi bir fetva vererek, halkın direnmesinin vacip olduğuna fetva vermiştir. Bu fetva kargaşasından muzdarip olan ise başta Mısır halkı olmak üzere tüm Müslümanlar olmuştur. Benzer durumlar Suriye ve Irak başta olmak üzere maalesef İslam dünyasının pek çok yerinde yaşanmaya devam etmektedir.

³³ Fetvanın kendisi ve fetvanın siyaseti arasındaki farka ilişkin bir değerlendirme için bk. Apaydın, Güven Duyulan Fetvanın Prosedürü, VI. İslam Hukukçuları Koordinasyon toplantısı, s. 77-82.

³⁴ Son yıllarda İslam âleminde meydana gelen siyasi kargaşalar ile ilgili Karadâvî'nin riyasetini yaptığı el-İttihâdu'l-Âlemî li Ulemâi'l-Müslimîn adlı meclisin çıkarttığı bildirilerin, dini hassasiyet taşıyan müslümanlarca dikkate alındığı ve uluslararası medyanın buradan çıkan kararlara özel ilgi duyduğu müşahede edilmiştir. Söz konusu meclis ile ilgili malumat ileride verilecektir.

³⁵ Abdulvehhâb Hallâf, *Mesâdiru't-teşri' fîmâ lâ nassa fihî*, Dâru'l-kalem, Kuveyt 1993, s. 15.

özellikleri haiz bir heyetin içine; iktisat, tıp, kanun gibi diğer alanlardan dindar bir heyetin de girmesinin lüzumuna işaret etmiştir. Ona göre re'y içtihadını ancak bu vasıfları haiz iki heyetin bir araya gelerek yapması mümkündür.³⁶

Aslında uzmanlık isteyen konularda ehline sorduktan sonra fetva vermek eski âlimlerimizin de tatbik ettiği bir metottur. Örneğin Kâsânî (ö. 587) satın alınan malın kusur sebebiyle geri iade edilmesini anlatırken bazı kusurların ancak o alanda uzman kişiler tarafından bilinebileceğini, bu nedenle hakimin onların görüşüne başvurarak karar vermesi gerektiğini söyler. Kâsânî "Eğer bilmiyorsanız zikir ehline sorun" (Nahl 16,43; Enbiya 21,7) ayetini delil olarak getirir ve bu konuda örneğin tabip ve baytarların zikir ehli olduğunu söyler.³⁷ Kocanın innîn³⁸ olması sebebiyle kadının mahkemeye başvurması halinde taraflar arasında cinsel ilişkinin varlığının tespiti için kadına uzman ebeler başvurmasını emretmek ve uzmanların beyanından sonra hükmü vermek de aynı cinsten bir metot tatbikidir. Bu tür nakiller fıkıh alanında yazılmış klasik kaynaklarımızda oldukça fazladır.³⁹

E. Heyet içtihadının, içtihadın bölünmesi (تجزؤ الاجتهاد) meselesi ile alakası

Günümüzün oldukça karmaşık sayılacak konularında çözüm üretmek için fıkıh konularında branşlaşmanın da oldukça önemli olduğunu

³⁶ Hallâf, a.g.e., s. 19. Fıkıhın yeniden canlanmaya başladığı 20. Asırda heyet içtihadının önemine vurgu yapan ve İslam aleminin en yetkin fakihlerini bir araya getiren fıkıh meclisleri marifetiyle bu tür bir içtihat faaliyetine teşvik eden alimlerden bazıları şunlardır: Muhammed Tahir b. Aşûr, Muhammed Yusuf Musa, Mustafa Zerka, Mahmut Şeltût, Yûsuf el-Karadâvî, Vehbe Zuhaylî, Tâhâ Câbir Ulvânî, Mennâu'l-Kattân... Bkz. Abdulmecid Şerefi, a.g.e., s. 56-58; Mennau'l-Kattân, *et-Teşri' ve'l-fikh f'l-İslâm târîhân ve menhecen*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1989, s. 354-355.

³⁷ Âlauddin Ebu Bekr Mesûd el-Kâsânî, *Bedâ'îs-sanâî' fî tertîbî's-şerâî'*, Müessesetü't-târîhî'l-arabî, thk. Muhammed Adnan Derviş, Beyrut 2000, V, 278.

³⁸ Erkeklik organı olduğu halde cinsi ilişkiye giremeyen kimse.

³⁹ Örnek olarak; zina etmiş bir kadının, cezanın tecil edilmesi için hamile olduğunu söylemesi durumunda bu iddianın doğruluğunu tespit etmek için bu konuda uzman kadınlara başvurulması, bkz. Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, Dâru'l-marife, Beyrut 1993, 9/73. Hakimin, kendisi arz edilen davalarda ihtiyaç duyması halinde bilir kişilere başvurması, Serahsî, a.g.e., IX, 103. Kible tayini konusunda daha önceden belirlenmiş bir cihet yoksa işin uzmanlarına sorulması, Serahsî, a.g.e., X, 191. Av köpeğinin avcılığa uygun olduğunun tespit edilmesi için avladığı hayvandan yememesi ile ilgili ölçü konusunda ehline müracaat etme, Serahsî, a.g.e., XI, 244. Selem akdinde, teslim edilen malın konuşulan ölçülerde olmadığını iddia edilmesi durumunda hakimin, malı ehli zanaattan iki kişiye göstermesi, Serahsî, a.g.e., 12/153. Mebsût'tan verdiğimiz örneklerin her birinde Serahsî "Eğer bilmiyorsanız zikir ehline sorun" ayetiyle istişhat etmiştir.

düşünüyoruz.⁴⁰ Tabi bundan, fıkıhın örneğin şirketler bahsini bilip alışveriş veya icâre konusundan haberdar olmamayı değil, içtihat melekesini elde ettikten sonra her bir mesele hakkında gerekli olan malumatın bulunmasının şart koşulmamasını kastediyoruz. Bu bağlamda, usul kitaplarında içtihadın bölünmesi (تجزؤ الاجتهاد) diye bilinen, fıkıhın sadece belli alanlarında içtihadı ehil olan kimsenin müçtehit sayılıp sayılmayacağı konusunun, özellikle de günümüzde, daha önemli hale geldiğini düşünüyoruz. Usul âlimlerinden büyük çoğunluğun bu konuda cevaz taraftarı olduğu bilinmektedir.⁴¹ O halde bu açık kapı iyi değerlendirilmeli ve alan uzmanları yetiştirilmelidir.⁴²

Günümüzde fıkıh meclislerine üye olan veya kendilerinden görüş istenen alimler, genel itibarıyla muayyen konularda uzmanlaşmış kimselerdir. Örneğin merkezi Kuveyt'te bulunan ve sadece zekatla ilgili güncel meseleler hakkında çözüm üretmeye çalışan Beytu'z-zekât⁴³ adlı

⁴⁰ İctihadın bölünmesi esasına bağlı olarak fikhi konularda branşlaşmanın günümüz problemlerini çözmedeki önemi hakkında bkz. Yusuf Karadâvî, *el-İctihâdu'l-muâsır beyne'l-indibâti ve'l-ıfirât*, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1998, s. 18-22.

⁴¹ İctihadın bölünmesini (Tecezzü'l-ıctihâd) caiz gören usulcülerden Gazzâlî, bu görüşünü şöyle gerekçelendirmektedir: "Bana göre içtihat bölünme kabul etmeyen bir mefhum değildir. Bir kimsenin bazı konularda içtihat etme ehliyetini haiz olması, müçtehit sayılması için yeterlidir.....Bütün meselelerde kendisine sorulan sorulara cevap vermek, müfti/müçtehit olmak için şart değildir. Nitekim Malik (ö. 179) kendisine sorulan kırk sorudan yalnızca dördüne cevap vermiş, otuz altı soruya bilmiyorum demiştir. Şafîî hatta sahabeden pek çoğu kendisine arz edilen meselelerde tevakkuf etmiş ve bir şey dememiştir." Bkz. Gazzâlî, *el-Müstesfâ* II, 389. Âmidî (ö. 631), Tâcuddîn Subkî (ö. 771), Zerkeşî (ö. 794), Abdulaziz el-Buhârî (ö. 730) ve Ali el-Kârî (ö. 1014) gibi usulcüler de içtihadın bölünmesini caiz görmüşlerdir. Bkz. Âmidî, Ali b. Muhammed, *el-İhkâm fî usûli'l-fıkıh*, IV, 199-200; Abdulvehhab b. Ali es-Subkî, *Cem'u'l-cevâmî*, (Molla Gürânî şerhiyle beraber), thk. İlyas Kaplan, Dâru Sâdır, Beyrut 2007, s. 596-597; Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *Bahru'l-muhît fî usûli'l-fıkıh*, thk. Abdulkadir el-Âfî, Dâru's-safve, Kuveyt 1992, VI, 205-206.; Abdulaziz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 29-30; Ali b. Sultan el-Kârî, *Şerhu muhtasarı'l-menâr*, thk. İlyas Kaplan, Mektebetü'l-irşâd, İstanbul 2006, s. 416-417.

İctihadın bölünmesini caiz görenlerle görmeyenlerin delilleri için bkz. Muhammed Ali eş-Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl ilâ tahkîki'l-hakki min ilmi'l-usûl*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1994, s. 377-378; Bilal Esen, *Haneî Usulcülerinde İctihat Teorisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s. 122, 129.

⁴² Örneğin Türkiye'de bazı ilim adamlarının İslâmî bankacılık alanında, bir kısmının sigorta alanında uzmanlaştığını görmek ümit vericidir. Hatta İlahiyat Fakültelerinin bu konuyu ciddiye alıp fakülteden itibaren öğrencileri belli alanlara yönlendirmesi ve bu meseleyi bir iman meselesi olarak algılayıp gelecekte iş yapacak ilim adamları yetiştirmesinin önemli olduğunu düşünüyoruz. Nitekim Ürdün Üniversitesine bağlı Şeriat Fakültesinde, el-Mesarifu'l-İslâmîyye ve el-Mâliyyetu'l-İslâmîyye adı altında bölümler bulunmaktadır ki bu, meselenin öneminin kavranmaya başlandığına bir delildir.

⁴³ Meclis 2014 Martında 22. dönem toplantısını düzenlemiş ve toplantıda "usûlu sabitede zekat, leasing yoluyla kiralanmış usullerde zekatın keyfiyeti, imar aşamasındaki usullerin zekatı ve karzı hasenin zekatı konusunu görüşmüştür. Katılımcılar arasında;

fıkıh meclisi, genel itibarıyla zekat ve muhasebe alanında uzmanlaşmış ilim adamlarını davet etmekte ve katılımcılar arasında fıkıhın tüm konularından haberdar müçtehit sayılabilecek pek az fakih bulunmaktadır. Aynı durum diğer fıkıh meclisleri için de geçerlidir.⁴⁴ Fıkıh meclislerindeki bu uygulama, heyet içtihadına dahil olan ilim adamlarında mutlak müçtehitte bulunması gereken şartların aranmadığına dair genel bir kabulün olduğunu göstermektedir. Buna göre, içtihadın bölünmesinin caiz olduğu görüşüne binaen meclis üyelerinin cüzî içtihadında ehil kimseler olması yeterli görülmektedir.⁴⁵

Özellikle de iletişim araçlarının zirveye ulaştığı, yayın ve neşriyatın hızla arttığı günümüzde, televizyon ve internet yoluyla ehil olan veya olmayan pek çok kimsenin dini konularda görüş beyan ettiği bilinmektedir. Gereklili donanıma sahip olmadan dini konularda verilen bu hükümler, müslümanlar arasında huzursuzluğa sebep olmanın yanı sıra ilmin ve ilim adamlarının kıymetini de insanlar nezdinde düşürmektedir.⁴⁶ İşte bu noktada heyet içtihadını öncelemek, bu tür içtihadın üretildiği fıkıh meclislerinin kararlarını gündeme getirmek ve bu meclislerin daha fazla müçtehidini bir araya getirmesini temin etmek adına gayret etmenin, fetva

---

Abdussettar Ebu Gudde, Muhammed Zuhaylî, Ali Karâdâgî, Abdullah Mutlak ve Muhammed Nuaym Yasin gibi hakikaten fıkıh alanında ciddi birikimi olan fakihlerin yanı sıra genelde sadece zekat konusunda ihtisas yapmış araştırmacılar bulunmuştur.

⁴⁴ Merkezi Bahreyn'de bulunan ve özellikle İslamî bankalar ile İslamî esaslara uygun hareket etmeyi kendisine ilke olarak benimseyen müesseselere muamelatla ilgili standartlar belirleyen "هيئة المحاسبة والمراجعة للمؤسسات المالية الإسلامية" meclisini de burada zikretmek gerekir. 1991'de kurulan bu meclis, Muhammed Takî Osmânî başta olmak üzere, Abdussettar Ebu Gudde, Ali Karâdâgî, Abdullah el-Meni' gibi İslam aleminin en seçkin fakihleri ile iktisat ve muhasebe alanında kariyer sahibi ilim adamlarını bünyesinde çalıştırmaktadır. (Meclis hakkında bilgi için <http://www.aaofi.com/ar/>) linki ile aşağıda bahsedilecek kitabın mukaddimesine başvurulabilir. Meclis tarafından çıkartılan standartlar Türkiye'deki katılım bankaları tarafından da dikkate alınmakta, hatta bazı müslüman ülkelerde, uyulması kanun tarafından emredilmektedir. Meclise üye olan bankalar arasında Türkiye'den el-Baraka ve Kuveyt Türkte bulunmaktadır. Şu ana kadar belirlenen 70 adet standarttan 41 farklı konu ile ilgili bölüm, yaklaşık 600 sayfa olarak "el-Meâyiru's-şeriyeye" adıyla bir kitap halinde basılmıştır. Meclisin şer'i heyet reisi Muhammed Takî Osmânî'nin ifadesine göre kitap, çeşitli üniversitelerin Şeriat ve İslami bankacılık bölümlerinde ders kitabı olarak okutulmaktadır. Bkz. *el-Meâyiru's-şeriyeye* mukaddimesi.

⁴⁵Abdulvehhab Hallaf gibi bazı usulcüler, içtihadın tecezzi etmesini kabul etmedikleri için heyet içtihadına katılan fakihlerin tamamında, müçtehitte bulunması gereken şartların tümünün bulunması gerektiğini söylemektedir. Bkz. Hâllâf, *Usûl*, s. 179; *Mesâdiru't-teşriif*, s. 15. Bu görüşe göre şu anda fıkıh meclislerinden çıkan kararların heyet içtihadı ile çıktığını söylemek mümkün değildir. Heyet içtihadına katılan fakihlerdeki içtihat ehliyeti ile ilgili tartışmalar için bkz. Abdulmecid Şerefi, a.g.e., s. 72-74.

⁴⁶ Bu konuda bkz. Apaydın, *Güven duyulan Fetvanın Prosedürü*, s. 77-82.

konusundaki başıboşluğun önüne geçebileceğini en azından halkın zikri geçen fetvalara rağbetini azaltacağını düşünmekteyiz.⁴⁷

Son olarak, ulaşım ve iletişim vasıtalarının gelişmesi ile birlikte dünyanın küçük bir köy haline geldiği günümüzde, ortaya çıkan ve dini bir çözüm bekleyen güncel meseleler, yerel olmaktan çıkıp, dünyanın dört bir tarafındaki tüm müslümanları ilgilendirir bir hale gelmiş ve genel problemler hüviyetine bürünmüştür. Örneğin organ nakli, sigorta, borsa, bankacılık, gen mühendisliği vb. konular, muayyen bir müslüman topluluğun problemi değildir. Dini bakımdan söylenecek sözün veya verilecek hükmün, müslümanların genelini ilgilendirdiği bu gibi konularda ferdi içtihatlarla dayanmak, meselenin hacmi ve ciddiyeti ile örtüşmemektedir. Ayrıca hakkında nas olmadığı için İslam'ın külli kaidelerini tatbik etmek suretiyle hüküm vermenin gerektiği güncel meselelerde, söz konusu kaidelerin cüz'î hükme tatbikinde ortak akılla fıkıh üretmek hayati bir öneme sahiptir.⁴⁸ Bu gibi meselelerde heyet içtihadını öne çıkartmak ve fıkıh meclislerinin ortak çalışacağı iletişim ağını oluşturmak şüphesiz daha doğru neticeler almaya katkı sağlayacaktır. Bununla birlikte heyet bazında yapılacak içtihatlar hiçbir zaman ferdi içtihatların yapılmasına mani olmamalı ve İslam'ın, ehil müslümanlara verdiği bu yetkiyi küçümseme ve reddetme cihetine gidilmemelidir.⁴⁹

Ferdi içtihadı, fıkıh meclislerinden çıkan içtihatlarla muhalif olan fakihler, her ne kadar kendi görüşlerinden vazgeçmek zorunda değillerse de, gerek fetvada birliği temin etmek, gerekse ümmetin maslahatını gözetmek adına müsteftiyi fıkıh meclislerinden çıkan kararlara

⁴⁷ Fıkıh meclislerinin ve bu meclisler çatısı altında icra edilen heyet içtihadının, fetva konusundaki başıboşluğa engel olması veya en aza indirmesi konusunda bkz. Abdulmecid Şerefi, a.g.e., s. 85-86.

⁴⁸ Bilindiği gibi İslam, dünya ve ahirette müslümanların maslahatını temin etmek için gelmiştir. Bu prensip İslam'ın en temel külli kaidelerden biridir. İbn Kayyim'in ifadesiyle "Şeriat, hikmetler üzerine kurulmuş olup, kulların dünya ve ahiretteki faydasını temin etmek için vardır. Onun tamamı adalet, rahmet, maslahat ve hikmettir. Adalet olmaktan çıkıp zulme dönüşen, rahmet olmaktan çıkıp merhametsizlik olan, maslahat olmaktan çıkıp mepsedete dönüşen ve hikmet olmaktan çıkıp abes haline gelen hiçbir şey, zorlama tevillerle ona sokulmak istense de şeriat değildir." Bkz. İbn Kayyim, *İlamu'l-muvakkîn*, III,5-7. İslam'ın tamamen kullarının maslahatı için geldiği önermesini ulaşılacak hükme kübra (haddu'l-ekber) yaptıktan sonra, asıl mesele, hakkında konuşulan cüz'î hükmün (haddu'l-evsat) bu külli hükmün içine girip girmediğinin tespit edilmesidir ki maslahatı esas alarak verilecek hükümde en büyük problem budur. Kanaatimizce burada tek bir müçtehidin yanılma oranı, birden fazla müçtehidin ortak aklına göre daha fazladır. Dolayısıyla özellikle bu gibi konularda heyet içtihadına başvurmak hayati öneme sahiptir.

⁴⁹ Özellikle de İslam aleminin farklı yerlerinden gelerek toplanan ilim adamlarının beraberce çalışacakları fıkıh meclislerinin, ümmetin birliğini sağlama adına getireceği faydaları göz ardı etmemek gerekir. Fıkıh meclislerinin bu konuda sağlayacağı katkının boyutu için bkz. Abdulmecid Şerefi, a.g.e., s. 88-90.

yönlendirebilir. Nitekim Ebu Hanife müzaraât⁵⁰ akdini caiz kabul etmemesine rağmen, insanların bu akitle teamül ettiklerini görüp, bundan vazgeçmeyeceklerini anlayınca, kendi görüşü ile fetva vermemiş, hatta bu akdin caiz olduğunu varsayarak kendi usulüne göre çeşitli şartlar öne sürmüştür.⁵¹ Ebu Hanife'nin bu tavrının, ümmetin birliği için kimi zaman fakihin, fetva vermemek suretiyle kendi görüşlerinden fedakarlık yapması gerektiğine işaret ettiği söylenebilir. Ancak farklı kanaatte olan fakih, kendisinin de fıkıh meclisiyle aynı görüşü paylaştığı kanısını ve dolayısıyla sükûtî bir icmâin olduğu iddiasının önüne geçebilmek için, şahsi icthadını en azından bazı platformlarda ifade etmelidir.⁵²

II. İSLAM DÜNYASINDA DİN İŞLERİ YÜKSEK KURULU'NA MÜVAZİ FIKIH MECLİSLERİ

Asrımızın getirdiği problemlerin zorluğu, karmaşıklığı ve diğer disiplinlerle sıkı ilişkisi ilim adamlarının bir araya geleceği fıkıh meclislerin tesisini zorunlu hale getirmiştir. Bu ihtiyaç dikkate alınarak uluslararası ve yerel fıkıh meclisleri kurulmuştur. Aşağıda öncelikle uluslararası sayılabilecek fıkıh meclisleri, ardında da aldığı kararlar yayınlanan ve meşhur olan yerel fıkıh meclislerine değinilecektir.

⁵⁰ Müzaraât: bir taraftan arazi diğer taraftan ise emek olmak üzere ziraat yapılması maksadıyla akdedilen bir nevi ortaklıktır. Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Basım ve Yayın Evi, İstanbul ty., VII, 122.

⁵¹ Bkz. Abdullah b. Mesud el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'lîl-i-muhtâr*, thk. Şuayb Arnavût, Dâru'r-risâle el-âmiriyye, Beyrut 2009, III, 17.

⁵² H. Yunus Apaydın'ın, VI. İslam Hukuku Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve İslam Fıkıhı Açısından Helal Gıda Sempozyumu'nda sarf ettiği şu ifadeler, kurumsal bazda fetva vermenin önemine vurgu yapmaktadır "Keşke ilahiyat hocaları önlerine çıkan her meselede fetva vermeseler de ortaya çıkan meseleleri Din İşleri Yüksek Kurulu veya benzeri bir organ, ilahiyat hocalarına sorsa, onlardan müdellel cevaplar alsa ondan sonra onlar içerisinden "evfak", "uygun", "pratik", "yararlı" gördüğünü açıklasa ve artık böyle bir mesele sorulduğu zaman hocalarımız, Diyanet'in bu konudaki fetvası şu, diyebilseler. Ama biz bilimsel ortamlarda yine kendi icthadımızın isabetli olduğunu tartışabilsek." s. 154-155.

Fetvanın bireylerden önce sorumlu kurullar tarafından verilmesinin önemi hakkında bkz. Ahmet Yaman, "Dini Soruları Cevaplandırmada Referans ve Metodoloji Sorunu" başlıklı tebliğ, Dini Danışmanlık Hizmetleri ve Fetvâ Konsepti İstişare Toplantısı (11-13 Aralık 2009), DİB Yayınları, Ankara 2013, s. 294.

Apaydın yine Dini Danışmanlık Hizmetleri ve Fetva Konsepti İstişare Toplantısında yaptığı bir müzakerede Din İşleri Yüksek Kurulu, kendisine teklif edilen görüşlerden birini tercih ettiğinde bu görüş farklı icthada sahip bir fakihe geldiğinde fakihin kendi görüşüyle fetva vermemesi ve Kurul'a yönlendirmesi gerektiğini ifade etmiştir. Apaydın'ın buradaki sözleri yayınlanan kitapta sehven Yunus Vehbi Yavuz'a nispet edilmiştir. Bkz. s. 308-310.

A. Uluslararası Fıkıh Meclisleri

Bu başlık altında uluslararası nitelikte içtihat yaparak hüküm üreten beş fıkıh meclisinden bahsedilecektir.⁵³

1- Mecma'u'l-fıkhi'l-İslâmî ed-Düvelî (مجمع الفقه الإسلامي الدولي):

Merkezi Cidde'de bulunan İslam İşbirliği Teşkilatı'na bağlı olarak çalışan bu meclis 1981 yılında kurulmuştur.⁵⁴ Meclis kuruluş amacı olarak, fıkıh, iktisat, tıp ve diğer alanlarda sahasında uzman ilim adamlarını toplayıp, İslam âleminin karşılaştığı problemleri çözmeyi hedeflemiştir.⁵⁵ Mecliste üye bulunduran devletlerin sayısı kırk üçe ulaşmıştır ve meclis İslam İşbirliği Teşkilatı'na bağlı tüm devletlerden ve yine Müslümanların azınlık olarak yaşadığı devletlerden en az bir üye bulundurmaya hedeflemektedir. Türkiye'yi mecliste şu an Prof. Dr. Raşit KÜÇÜK temsil etmektedir. Meclisin şu ana kadar yaptığı toplantıların sayısı on dokuzdur. 1985-2011 arası yapılan toplantılarda alınan kararlar bir kitap halinde basılmıştır. Meclisin verdiği kararlara ilim adamları tarafından atıfta bulunulması, kararların ilmi bir kıymete sahip olduğuna işaret etmektedir.⁵⁶ Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı TDV tarafından çıkartılan ilmihalde birçok defa bu kararlara gönderme yapılmış ve meclisin ilmi birikiminden istifade edilmiştir.⁵⁷

⁵³ Burada bahsedilmeyecek olan Fıkıh Meclisleri ve aldıkları kararlar için Muhammed Hüseyin el-Cîzânî'nin "Fıkhu'n-nevâzil" adlı kitabına müracaat edilebilir. Cîzânî, dört cilt halinde telif etmiş olduğunu kitabının birinci cildinde "Nevâzil" kavramını ele almış ve Fıkıh Meclisleri ile ilgili tanıtıcı bilgiler vermiştir. Diğer üç ciltte ise ibadet konularından başlayarak güncel meselelerle ilgili fıkıh meclislerinin kararlarını aktarmıştır.

⁵⁴ Meclisin hedefleri, üyelerde aranan şartlar ve kuruluşu ile ilgili diğer malumat için bk. *Karârât ve tavsiyât Mecma'u'l-fıkhi'l-İslâmî*, Şârikâ 2011, s. 36-43.

⁵⁵ Mecliste özellikle de son beş yıl içinde görüşülen konulardan bazıları şunlardır: İslami bankalarının çalışmalarını şeri açıdan denetleme mekanizmasının rolü, önemi, şartları ve çalışma yöntemi, İslami sertifikaların güncel uygulaması ve tedavülü, teverruk, mahiyeti ve çeşitleri, şeker hastası ve oruç, genetik ve genetik mühendisliği, teknolojinin sunduğu yeni imkanlar çerçevesinde karine ve emarelerle ispat, yardımlaşma sigortasında şeri esasları belirlemede hükümler ve kurallar.

⁵⁶ Meclisin aldığı kararlara sıklıkla atıfta bulunan âlimlerin başında, Yusuf el-Karadâvî, Ali el-Karâdâğî, Vehbe Zuhayli gibi âlimler gelmektedir. Meclis genel itibarıyla, mali ve tıbbi konuları ele almaktadır. Oturum için konular önceden belirlenmekte, ardından belirlenen başlıklar hakkında araştırma yapıp içtihatlarını arz etmeleri için âlimlere davet gönderilmektedir. Görüşülen konular hakkında üyeler arasında tatmin edici sonuçlara ulaşamaması halinde konu diğer bir oturumda tekrar görüşülmek üzere ertelenmektedir. Örneğin: İlaç ve gıdada ek maddeler ile istihale ve istihlak, Hz. Peygamber, diğer peygamberler ve sahabenin filmlerde temsil edilmesi, Cihad adıyla müslümanlar arasında meydana gelen çatışmalar ile ilgili konular Meclis tarafından birden fazla oturumda ele alınan konulardandır.

⁵⁷ Örnek olarak bkz: İlmihal (Heyet), Telfik konusu: I, 47; Zekat konusu: I, 461, 466; Nüfus Planlaması konusu: II, 136, Suni İlkah ve Tüp bebek konusu: II, 141; Organ Nakli konusu: II, 171; Enflasyonun Borç İlişkilerine Etkisi: II, 435; Hava Parası: II, 446; Borsa ve Hisse Senedi: II, 450; Sigorta: II, 455.

2- el-Mecma'u'l-Fıkhiyyü'l-İslâmî (المجمع الفقهي الإسلامي): 1385/1966 yılında merkezi Mekke el-Mükerreme'de bulunan Dünya İslam Birliği bünyesinde tesis edilen Meclis, ilk olarak, İslâm âleminin kıymetli âlimlerinden, Mevdûdî (ö. 1979), Ebu'l-Hasen en-Nedevî (ö. 1999) ve bin Bâz (ö. 1999) gibi âlimleri ihtiva eden yedi kişilik bir heyetle işe başlamış 1398/1979 yılında ilk toplantısını gerçekleştirmiştir.⁵⁸

Meclis şu âna kadar 20 toplantı düzenlemiş, hakikaten İslam dünyasını yakından ilgilendiren günümüz problemlerine çözüm olacak kararlar almıştır.⁵⁹ Aynı konunun üzerinde yeniden düşünmek maksadıyla tekrar görüşülmek üzere ertelendiği mecliste kimi kararlar, daha sonraki oturumlarda tadil edilmiştir. Örneğin Meclis, 1984 yılındaki 7. dönem toplantısında suni dölleme başlığı altında taşıyıcı annelikle alakalı şu kararı almıştır: *"Koca ve kadından sperm ve yumurta alıp dışarıda döllendikten sonra kocanın diğer eşinin rahmine yerleştirme) ikinci eşin rızası şartıyla caizdir. Kuma durumunda olan kadın, çocuğun sütannesi mesabesinde dir. Zira bu durumda ceninin taşıyıcı anneden istifadesi, süt emen çocuğun sütannesinden istifadesinden çok daha fazladır."*⁶⁰ Görüldüğü gibi Meclis bu kararıyla, kocanın ikinci eşinin, taşıyıcı anne olmasını tecviz etmektedir. Ancak 1985 yılında düzenlediği 8. dönem toplantısında 2. karar olarak bu meseleyi tekrar ele almış ve daha önce verdiği cevaz hükmünü geri çekmiştir.⁶¹ Meclis buna gerekçe olarak şöyle demektedir; *"İlk eşin yumurtası ile kocanın spermi döllendirilerek rahmine yerleştirilen ikinci eş, henüz rahmi kapanmadan önce dölleme işine yakın bir zamanda hamile kalabilir. Bu durumda doğum ikiz çocuk şeklinde olabilir ve hangi çocuğun hangi kadına ait olduğu anlaşılabilir veya iki ceninden biri rahimde ölebilir ve düşüğün hangi kadına ait olduğu da anlaşılabilir. Her iki durumda da*

⁵⁸ Meclis çatısı altında şu anda hayatta olmayan, geçen asrın yetiştirdiği pek çok fakih bulunmaktaydı. Mustafa Ahmed Zerkâ, Ahmed Fehmî Ebî Sünne, İbn Useymin bunlardan bazılarıdır.

⁵⁹ 2012 yılı içinde Meclise yaptığımız ziyarette 21. dönem toplantısı için hazırlık yapıldığını yetkililerden öğrendik. Ayrıca 20 dönemlik toplantı kararları Rabita tarafından bastırılmıştır. Meclis ayrıca yıllık ve altı aylık olarak ilmi makaleleri ihtiva eden bir dergi çıkartmaktadır. Meclisin hakkında kararlar aldığı konular arasında şunları zikredebiliriz: tüm türleriyle sigorta, borsa, ru'yetü hilal ve rüyetin hesaplama belirlenmesi, recm cezası, suni dölleme ve tüp bebek, organ nakli, otopsi veya tıbbi amaçlarla kadavrada tasarrufla bulunma, cinsiyet belirlenmesi, cinsiyet değiştirme, mikat yerleri, hastanın yaşam ünitesinden ayrılması, akarların zekatı, gayri müslim devletlerde boşanma.....

⁶⁰ *Karârât ve tavsîyât Mecma'u'l-fıkhi'l-İslâmî*, s. 159-165; Yedinci dönem toplantı kararı için bkz. s. 173-179.

⁶¹ İslam İşbirliği Teşkilatına bağlı Uluslararası Fıkıh Meclisi 1986'da Amman'da düzenlediği 3. dönem toplantısında, anılan yöntemle suni döllemeyi caiz olmayan yöntemlerden kabul etmiş ve bu hükmü neslin karışma ihtimali gerekçesine bağlamıştır.

neslin karışması söz konusudur. Netice olarak Meclis, sayılan ihtimalleri dikkate alarak mezkur hükmü geri çekmiştir.”⁶²

Meclisin bağlı olduğu Dünya İslam Birliği, Suudi Arabistan’ın devlet mezhebi olarak benimsediği Vehhabilik mezhebini yaymakla eleştirilmektedir.⁶³ İncelediğimiz kadarıyla fıkıh meclisi tarafından alınan fıkhi kararlarda bu eleştiriyi haklı çıkartabilecek bir veri yoktur. Bununla birlikte örneğin ihtilafu’l-metâli’ konusunda meclisin aldığı kararlar ve bu konuda yapılan ısrar Meclisin, bulunduğu ülkenin siyasetinin dışına çıkmak istemediğini göstermektedir. Meclisin bu konuda almış olduğu üç karar bulunmaktadır. Bunların ilkinde konu 1979 yılında konuşulmuş ve “*Hilalin tespitinde astronomik hesaplara değil konu ile ilgili deliller gereğince göz ile görmeye itibar edilir*” denilmiştir.⁶⁴ Yine 4. dönem toplantılarında alınan 5. kararda ihtilafu’l-metâli’e itibar edilip edilmeyeceği meclisin kullandığı başlığa göre, “*Hilallerin tevhidi*” meselesi konuşulmuş ve şu karara varılmıştır. “*....Ramazan ayı ve Şevval ayı hilallerinin tevhidini savunan görüş şer’ ve akla muhaliftir.*” Meclis bu hükmeye gerekçe olabilecek nakli delilleri zikrettikten sonra kararı şöyle tamamlamıştır: “*İslam âleminde oruca başlama ve bayramların aynı zamanda olması adına hilallerin tevhidine davet etme gibi bir şeye gerek yoktur. Zira bazılarının zannettiği gibi bayramın bir olması müslümanların bir olduğu anlamına gelmez. Bu nedenle hilalin tespiti işi fetva dairelerine bırakılmalı, ümmetin birliği için insanlara başta Allah’ın kitabına ve Peygamberimizin sünnetine sarılmaları için çağrıda bulunulmalıdır.*”⁶⁵ Görüldüğü üzere söz konusu kararlar Ramazan ve Kurban bayramları ümmetin birliğini temin etmek şöyle dursun bu konudaki ayrılıklara mesnet olabilmektedir.

Türkiye’den Halil GÜNENÇ hocanın üyesi olduğu meclis, İslam âleminin en tanınmış âlimlerini davet etmektedir. Örnek olarak, Vehbe Züyahli, Abdülkerim Zeydan⁶⁶, Ali Ahmed Salus, Abdullah el-Meni’ bunlardan bazılarıdır. Bu isimlerden de anlaşıldığı gibi Meclis uluslararası

⁶² Meclis, anılan hükmü geri çekerken tıp alanında uzman kişilere raporlar hazırlatmış ve önüne gelen tıbbi bilgilere göre karar vermiştir. Bu karar 1985 yılında çıkmıştır. Mezkur maddenin geri çekilmesine gerekçe olarak, neslin karışma ihtimali gösterilmiştir. Aradan geçen yaklaşık 30 yıl içinde tıp alanında bu ihtimali ortadan kaldıracak gelişme oldu mu bunu araştırmak gerekiyor. Ancak anılan endişe ortadan kalkınca yapılan işlemin meclise göre tekrar caiz olacağı söylenebilir. Meclisin bu konudaki son kararı, 1990 yılında düzenlediği 12. dönem toplantısının 2. kararı olarak çıkmıştır. Bu kararda 1985 yılında verilen karar teyit edilmiştir.

⁶³ Meclise yönelik yapılan farklı eleştiriler için bkz. Abdulmecid Şereff, a.g.e., s. 139.

⁶⁴ 4. Dönem toplantısı 1. Karar. s. 67-69.

⁶⁵ Meclis yine 4. dönem toplantılarının 4. kararında zamanında Katar Mahkemeler reisi Abdullah b. Zeyd b. Mahmud’un itirazını ele almış ve yukarıda alıntıladığımız kararları teyit etmiştir.

⁶⁶ Abdülkerim Zeydan 2014 yılı içinde vefat edene kadar Meclis’in yaklaşık olarak tüm oturumlarına katılmıştır.

bir kimliğe sahiptir. Mecliste alınan kararlar birçok İslam âlimi tarafından dikkate alınmakta, yazılan eserlerde kararlara atıfta bulunulmaktadır.⁶⁷

3- Mecme'u'l-Buhusi'l-İslâmiyye (مجمع البحوث الإسلامية): 1962 yılında Ezher bünyesinde kurulan İslami Araştırmalar Merkezi, 50 kişinin üyeliğini yaptığı bir meclisten oluşmaktadır. Toplam altı komisyondan müteşekkil olan meclisin fıkıh komisyonu, Hanefî, Şafîî, Maliki ve Hanbelî alt komisyonları halinde çalışmaktadır. Üyelerin yaklaşık yirmisi Mısır dışındadır.⁶⁸ Bu yönüyle meclis uluslararası çalışmaktadır. Riyasetini Ezher şeyhinin yaptığı meclis, ilmîne itibar edilen kıymetli âlimlerden müteşekkildir.⁶⁹ Meclis, ilk aşamada Mecelle-i Ahkâm-i Adliyye'de olduğu gibi muamelat ile ilgili konularda kanunlaştırma yapabilmek için komisyonlar kurmuştur. Bu komisyonlar marifetiyle ilk aşamada dört mezhepten her birinde kanunlaştırma yapmayı, ikinci aşamada ise yapılan kanunlardan asrın ihtiyaçlarına uygun ortak bir kanun yapmayı planlamış ve bu konudaki çalışmalara başlamıştır. Karadâvî'nin ifadelerine göre, bu çalışmada gösterilen acelecilik ve mezhep taassubu, istenilen başarıya ulaşmaya mani olmuştur.⁷⁰ Meclis hakkında Din İşleri Yüksek Kurulu uzmanlarından Dr. Bayram Köseoğlu tarafından "Mısır'daki Resmi Fetva Kurulları" adıyla henüz basılmamış bir uzmanlık tezi hazırlanmıştır.

4- Meclisu'l-Avrubbî li'l-İftâ ve'l-buhûs:⁷¹ (مجلس الأوربي للإفتاء والبحوث) : Merkezi İrlanda olan Avrupa Fetva ve Araştırmaları Meclisi, Avrupa İslam

⁶⁷ Örnek olarak bkz: İlmihal (Heyet) Organ Nakli konusu: II, 170

⁶⁸ Meclisin kurulması ile ilgili çıkartılan kanun, üyelerde aranan şartlar ve diğer bilgiler için bkz. Şaban İsmail, a.g.e., s. 137-142.

⁶⁹ Vehbe Zuhaylî'nin aktardığına göre Meclis ilk toplantısını 1964 yılında yapmış ve o dönemden, çalışmalarına ara verdiği 1978 yılına kadar ciddi kararlar almıştır. Aldığı önemli kararlar arasında;

a. Faizle alakalı olarak, tüketim, üretim ve banka kredileri de dahil olmak üzere tüm çeşitleri ile faizin haram olduğu, faizle kredi sağlamanın (ikrâd) ne hacet ne de zaruret sebebiyle helal olacağı, faizli kredi almanın (iktirâd) ancak zaruret sebebiyle caiz olacağı
b. Sigorta ile ilgili olarak: yardım esasına dayalı sigortanın ve hükümet kanalıyla emeklilik sistemine dayalı sigortanın caiz olduğu, hayat sigortası, kaza sigortası gibi özel şirketlerin yaptığı sigortanın caiz olmadığı

c. Zekatla ilgili olarak: devlete ödenen vergilerine zekata mahsup edilemeyeceği, gelir getirmesi için edinilen, fabrika aletleri, gemi, uçak vb. malların kendisinde zekatın olmadığı, bunlardan elde edilen safi gelirlerin üzerinden bir yıl geçmesi halinde %2.5 oranında zekata konu olduğu

d. Rüyet-i hilal konusunda: hilali görmenin kameri aya başlamada esas olduğu, rüyetin mümkün olmadığı zamanlarda astronomik hesaplara dayanarak yeni aya girilebileceği, gecenin bir cüzünde bile müşterek olunması halinde ihtilafu'l-metâlie itibar edilmeyeceği, gibi kararlar vardır. bk. Zuhaylî, a.g.m., s. 16-18. Meclisin aldığı diğer tavsiye ve kararlar için bkz. Şaban İsmail, a.g.e., s. 143-167.

⁷⁰ Yusuf Karadâvî, *el-Fıkhu'l-İslâmî beyne'l-asâleti ve't-tecdîd*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2001, s. 55-57; Yusuf Karadâvî, *el-Medhal li dirâseti's-şer'ati'l-İslamiyye*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1997, 264-266.

⁷¹ el-Karârât ve'l-fetâvâ's-sâdira ani'l-meclisi'l-Avrubbî li'l-iftâ ve'l-buhûs, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut 2013, s. 15-19. Meclis ile ilgili bir kısım malumata resmi internet sitesi

Örgütü Birliği'nin çağrısıyla 1997 yılında Londra'da kurulmuştur. Meclis özellikle Batı'da yaşayan müslümanların sorunlarına çözüm aramaktadır. Hedefleri arasında, Avrupa'da yaşayan İslam âlimlerini birbirlerine yaklaştırmak ve imkan ölçüsünde ortak fikhî fetvalar vermek, İslam hakkında araştırmalar yaptırmak ve özellikle Batı'da yaşayan Müslümanlarda İslami bir bilinç oluşturmak fikri vardır. Başkanlığını Yusuf el-Karadâvî'nin yaptığı meclis, batıda yaşayan ve oranın problemlerini yakından bilen âlimleri bünyesinde barındırmaktadır. Bildiğimiz kadarıyla mecliste Türkiye'den üye yoktur.⁷² Meclisin, kurulduğu günden 2010 yılına kadar toplam 20 dönem toplantı kararları yayımlanmıştır.

Meclis hakkında Din İşleri Yüksek Kurulu uzmanı Kenan Oral tarafından "Avrupa Fetva ve Araştırma Meclisi'nin Yapısı ve Fetva Yöntemi" adıyla bir uzmanlık tezi hazırlanmıştır.

5- el-İttihâdu'l-Âlemî li Ulemâi'l-Müslimin⁷³ (الاتحاد العالمي لعلماء المسلمين): 2004 yılında Londra'da tesis edilen Dünya İslam Âlimleri Birliği'nin başkanlığını Yusuf el-Karadâvî yapmaktadır. Meclis bünyesinde, Ali Karadâği, Abdullah Beye gibi İslam âleminin kıymetli âlimleri çalışmaktadır. Mecliste, dört mezhep dışında İbâdi ve Şia gibi mezhep âlimlerini de bulunmaktadır.⁷⁴ Meclis idarecileri tamamen bağımsız çalıştıklarını ve hiçbir siyasi otoritenin etkisi altında olmadıklarını sıklıkla dile getirmektedir. Ayrıca meclis, İslam âleminin farklı yerlerinde Müslümanları ilgilendiren konularda görüşünü açıklamakta ve ciddi bir etki bırakmaktadır. Nitekim Libya ve Mısır'daki devrimlerde meclise bağlı âlimler halk lehine ciddi bir propaganda yapmış, konu hakkında halk üzerinde etkisi olan fetvalar yayınlamıştır.

B. Yerel Fıkıh Meclisleri

Yerel fıkıh meclisleri genel itibarıyla müslüman ülkelerin tamamında bulunmaktadır. Dâru'l-iftâ adıyla çalışan bu meclislerin karar verirken takip ettikleri metot, uluslararası hüviyette faaliyet gösteren fıkıh meclislerinden farklılık göstermektedir. Şöyle ki; Din İşleri Yüksek Kurulu'nun da içinde bulunduğu yerel fıkıh meclislerinde genel itibarıyla, karar alınacak konu üyelerin birkaç tanesine tevdi edilmekte, araştırma sonucunda ulaşılan

olan <http://e-cfr.org/ar/index.php> adresinden de ulaşılabilir. Mezkur sitede meclisin yaptığı çalışmalar, yayınlar ve üyeleri ile ilgili bilgiler mevcuttur.

⁷² Meclisin özellikle de son beş yıl içinde ele aldığı konulardan bazıları şunlardır: Avrupa'daki İslamî bankalar, İslamî sigorta, yaz günlerinde yüksek enlemlerde orucun vakti ve kameri aybaşları, gayri müslim ülkelerde gayri müslim hâkimlerin müslüman bayanları boşaması, kurbanlık hayvanlarda yaş şartına riayet, gayri müslim ülkelerde faizli kredi ile ev almak, organ nakli, sigorta ve yeniden sigortalama (reasürans), bayramları sebebiyle gayri müslimleri kutlamak.

⁷³ Meclisle ilgili malumatı: <http://www.iumsonline.net> linki verilen meclisin internet sitesinden ve meclis hakkında Karadâvî'nin farklı ortamlardaki açıklamalarından aldık.

⁷⁴ Örneğin İbâdiye'den Umman müftüsü Allâme Ahmed el-Halîfî, Şiâ'dan Muhammed Vâiz ez-Zade mecliste üye olan şahıslardandır.

sonuç kurula sunulmaktadır. Kurul, sunulan araştırma neticesinde ulaşılan sonuçlara çoğunluk itibarıyla muvafakat ederse, neticeler karar haline getirilmektedir. Bu yönüyle, alınan kararların tam manasıyla yukarıda izah edildiği gibi heyet içtihadı neticesinde alınmış olmadığı söylenebilir. Zira yapılanın heyet içtihadı sayılabilmesi için, görüş serdeden ilim ehlinin, mutlaka adına içtihat denilebilecek bir gayreti sarf etmesi, tabii bunun için de öncelikli olarak içtihat etmeye ehil olması gerekir. Bununla birlikte karar meclisi içinde, ele alınan konuyu derinlemesine incelemeye muktedir olan bir grubun içtihat ettiğini varsayarak bu tür meclislerin kimi kararlarını heyet içtihadı yoluyla aldığı söylenebilir.

Bu başlık altında dünya çapında tanınan üç yerel fıkıh meclisinden söz edilecektir.⁷⁵

1- Hey'etu Kibârî'l-Ulemâ (هيئة كبار العلماء)

Suudi Arabistan'da hicri 1391 yılında kurulan meclisin başkanlığını Suudi Arabistan baş müftüsü yapmaktadır. Ülkenin en âlim insanlarını çatısı altında tutan heyetin asıl vazifesi devlet idarecileri tarafından kendisine havale edilen meseleler hakkında şer'î şerifin hükmünü açıklamaktır. Fetva meclisi ülkedeki en büyük dini otoritedir. Bu meclise bağlı olarak *İlmi Araştırmalar ve Fetva Daimi Komisyonu* adı altında başka bir meclis çalışmaktadır. Bu komisyonun vazifesi üst heyet tarafından kendisine havale edilen konularda araştırma yapmak, herhangi bir mezhebe bağlı kalmadan müsteftilerin sorularına cevap üretmektir. Meclisin verdiği fetvalar 22 cilt halinde matbudur.⁷⁶ Ayrıca verilen fetvalar sadece fikhî konularla alakalı olmayıp İslamiyet'le alakalı tüm konuları kapsamaktadır. Meclisin verdiği fetvalar internet ortamında diğer fetva sitelerinin temel kaynağı durumundadır.

2- Mecmeu'l- Fıkhi'l- İslâmî el-Hindî (مجمع الفقه الإسلامي الهندي)⁷⁷

1988 yılında Hindistan'da tesis edilen meclis bünyesinde, İslâmî ve diğer ilimlerde uzman olan yaklaşık 220 âlim bulundurmaktadır. Kurul ilk toplantısını Hindistan'ın meşhur âlimlerinden Ebu'l-Hasen en-Nedevî'nin (ö. 1999) başkanlığında düzenlemiş ve hava parası, organ nakli ve hamileliği önleme gibi her biri gayet önemli üç konuyu ele almıştır. 2010 yılında, şu ana kadar yaptığı son oturumda ise, Gayri Müslim ülkelerde

⁷⁵ Bu başlık altında Amerika Fıkıhçaları Meclisi, Sudan Fıkıh Meclisi gibi kurumları da ele almak mümkündür. Ancak birincisi zaten malum, diğerleri de çok meşhur olmadığı için genişçe değinilmemiştir.

⁷⁶Salih b. Abdullah b. Humejd, *el-İctihâdu'l-cemâi*, s. 67.

⁷⁷Meclis ile ilgili malumatı kurumun resmi sitesi olan <http://ifa-india.org> adresinden ve kararların basılmış olduğu kitap mukaddimesinden aldık. Aynı sitede meclis hakkında bir doktora bir de mastır tezi olduğu ifade edilmektedir. Yine bu Meclis hakkında Din İşleri Yüksek Kurulu uzman yardımcısı Hüseyin Arı tarafından "Çağdaş Sorunlarla İlgili Fetvaları Bağlamında Hindistan Alimler Birliği İftâ Usulü" adıyla bir uzmanlık tezi hazırlanmaktadır.

mahkemeler tarafından verilen boşama kararlarının hükmü, altın ve zekatın nisabı, günümüzde yürürlükte olan banknotların fıkhi olarak nasıl değerlendirileceği gibi konuları ele almıştır. Meclisin toplam 19 dönem toplantı kararlarını ihtiva eden çalışması matbudur.

3. Dâiretu'l-İftâi'l-Âmm el-Ürdüni (دائرة الإفتاء العام الأردني)⁷⁸

Orijinal adıyla Umumi Fetva Dairesi (دائرة الإفتاء العام) 1921 yılında tesis edilmiş, kuruluşunun başında fetva verirken, Mısır gibi diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde fetvada esas alınan Hanefi Mezhebini esas almıştır. Daire müftüsü, ibadet, muamelat ve ahvali şahsiye konularında insanlardan gelen sorulara cevap vermiştir. O dönemde özellikle büyük şehirlerde mahkeme kadılarının yanına bir müftü atanmış, müftü mahkemeye intikal eden problemlerin çözümünde kadıya yardım ederken, şahit ve diğer ispat vasıtalarının kullanılmasını iktiza eden konuları kadıya havale edegelmiştir.

Fetva meclisinin verdiği kararlara şöyle bir baktığımızda fıkhi konular ağırlıkta olsa da, itikadi ve siyasi konuların da tartışılıp karara bağlandığını görüyoruz. İtikadi konulara örnek olarak; Bahailiğin hükmü, Âdem'in (a.s.) peygamberliği, Dürziliğin hükmü gibi konuları zikredebiliriz. Siyasi konulara örnek olarak; Filistin topraklarından hicret etmenin hükmü, Yahudilerin Kudüs'ü başkent ilan etmeleri ile ilgili kararları verebiliriz. Meclis, 1984 ile 2009 yılları arasında çıkarttığı fetvaları kitap haline getirip basmıştır. Matbu olan kitapta 124 adet karar bulunmaktadır.⁷⁹

III. Fıkıh Meclisleri Hakkında Bir Değerlendirme

Fıkıh meclislerinin günümüzde önemli bir fonksiyon icra ettiğini, ciddi bir hizmet ürettiğini söyleyebiliriz. Heyet içtihadına imkan verecek ölçüde ilim ehlini bir araya getirmeleri nedeniyle fıkıh meclislerinin, özellikle de, görüş birliği ile ürettiği fetvalar ilmi bir değer taşımaktadır. Bununla birlikte fıkıh meclisleri ile ilgili bir takım endişeler söz konusudur:

a. Öncelikle meclislerde üye olan âlimlerin tamamının gerçekten bu göreve ehil oldukları tartışılabilir. Ayrıca İslam İşbirliği Teşkilatı'na bağlı fıkıh meclisinde olduğu gibi, üye olarak atanan alimlerin vatandaşı olduğu devlet tarafından seçildiğini düşünürsek, en ehil kişinin seçilip seçilmediği

⁷⁸ Ürdün Fetva Meclisi'nin, özellikle de müslümanların tamamını ilgilendiren uluslararası ölçekli güncel meselelerle alakalı verdiği bir takım fetvalar, tarafımızdan özel bir araştırma konusu olarak ele alınmış ve diğer fıkıh meclislerinin aldığı kararlarla karşılaştırılarak tahlil edilmiştir. Söz konusu araştırma Diyanet İşleri Başkanlığı Dış İlişkileri Genel Müdürlüğü'ne takdim edilmiştir.

⁷⁹ Meclis tarafından ele alınan konulardan bazıları şunlardır: suni döllenme, Ramazan ve Şevval hilallerinin tespiti, hastanın yaşam destek ünitesinden çekilmesi, sigara ve sigara satılmasının hükmü, Hıristiyan birinin nikahı altında iken müslüman olan kadının durumu, kadının mahremsiz olarak yolculuk yapması vd.

veya siyasi mülahazalar gözetilip gözetilmediği sorusu sorulabilir.⁸⁰ Bu endişe yerel fıkıh meclislerinde daha fazladır. Esas itibarıyla hangisi olursa olsun, gerek fıkıh meclisinin saygınlığı, gerekse verilen fetvaların ümmet tarafından itibar görmesi için bu işe hakkıyla ehil olmayan bir âlimin teklif edilse bile üyeliği kabul etmemesi gerekir.⁸¹

b. Üyelerin aynı kanaati taşımadığı kararlara şerh düşme veya imza mahalline kısa bir talik koyabilme imkanının tanınması gerekir. Zira kararları okuyan kimse taliksiz imzaları gördüğü zaman üyelerin tamamının kararları onayladığını varsaymakta ve kararları imzası bulunan âlimlerin tamamına nispet ederek nakletmekte, belki de bunlara göre fetva vermektedir. Aynı kanaatte olmayan üye, muhalif olmamak için veya karar oy birliği ile çıksın şeklindeki telkinlere aldırmmamalı, muhalefetini izhar etmelidir.⁸² Zira mesele hatır ve gönül işi olmayacak kadar ciddidir.⁸³

c. Yine yukarıdaki endişeye bir ilave olarak, meclis kararları imzaya sunulurken, tartışılan mevzuda hazır bulunmayan üye imza anında dikkatli olmalı, aynı kanaati taşımadığı kararlara imza atmamalıdır. İlimle dolu bereketli hayatında birçok fıkıh meclisinde üyelik yapmış âlimlerden Mustafa Zerka'nın kağıt paralarda riba bahsi sadedindeki şu sözleri bizde bu endişeye sebep olmuştur, ".....Bugün devletlerin basmış olduğu banknotlar, yerel veya uluslararası alanda insanların alışverişlerinde kullandığı yegane para haline gelmiştir. Banknotları nakit olma vasfı bakımından altın ve gümüşün hükmünden çıkartmak riba kapısını açacağı gibi, banknotta zekatın farzietini de iptal edecektir. Evet günümüzde bazı âlimler banknotun yeni bir nakit türü olduğunu, riyal, dolar vb. isimleri alsa da her bakımdan altın ve gümüşün yerine geçemeyeceğini söylüyorlar. Buna binaen de örneğin riyal gibi banknotun riyal cinsinden madeni bir para karşılığında peşin olmak kaydıyla farklı (örneğin 90 lira madeni paranın 100 banknot liraya satılması gibi) satışını caiz görüyorlar. Nitekim Rabita'ya bağlı İslami Fıkıh Meclisi de bu yönde karar almış, Abdullah b. Meni'de "Banknotların Hükmü" adlı kitabında bu görüşü desteklemiştir. Ben kendisi ile bu kanaatini tartıştığımda bana benim de imzamin olduğu İslam Fıkıh Meclisinin konu hakkındaki kararını gösterdi ve "Sen de bu görüştesin ki burada imzan var" dedi. Bu görüşte olmamama rağmen imzamin kararın

⁸⁰ Öğrendiğimize göre Fıkıh Meclisi İdaresi toplam üyelerin ancak dörtte birini seçebilmektedir. Kalan üyeler ise üyenin vatandaşı olduğu ilgili devlet tarafından tayin edilmektedir.

⁸¹ Benzer endişeleri konu hakkında yazılan bazı makalelerde de görmek mümkündür; örnek olarak bkz. Raysûnî, a.g.m., s. 12.

⁸² Bu endişenin hakikaten gerçek hayatta bir karşılığının olup olmadığı sorulabilir. Soruya cevabımız evettir. Zira yerel ve uluslararası farklı fıkıh meclislerine üye olan bazı âlimlerle sohbetimizde bu türden şeylerin olduğunu öğrendik.

⁸³ Özellikle kararlarını incelediğimiz Rabita'ya bağlı fıkıh meclisi kararlarının bazılarında muhalif âlimlerinin şerh koyduklarını müşahede ettik. Örneğin sigorta konusunda Mustafa Ahmed Zerka'nın şerhi ve yine farklı meselelerde muvafık olmayan kimi âlimlerin imza sayfasına kısaca talik koyması bunu göstermektedir.

altında olmasına şaşırđım ancak sonra durumu anladım. Mesele şuydu: üyelerden bazıları konu tartışılırken oturumda hazır bulunmuyor ve o yokken karara varılıyor sonra oturum sonunda kararlar son hali verilmiş olarak üyelere sunuluyor. Üyelerde kararlara bakmadan imza atıyor. Aynı şey benim de başıma geldi ancak ben bu görüşü tasvip etmiyorum”⁸⁴ Zerka'nın anlattığı bu hadisenin sadece bir defa meydana gelmiş olmasını diliyoruz. Ancak tekrar ediyorsa bu durum fıkıh meclislerinin güvenilirliğini ciddi anlamda zedeler.

d. Fıkıh meclisleri tarafından alınan kararların muteber olabilmesi için meclisin mümkün olduğu kadar bağımsız ve dışarıdan gelebilecek siyasi müdahalelere kapalı olması gerekir.

Fıkıh meclislerinin birbirleriyle olan iletişimi ve yardımlaşması özellikle de güncel pek çok problemin çözümünde kolaylık temin edecektir. Örneğin organ nakli veya tüp bebek gibi bir konuyu şer'i bir hükme bağlamaya çalışan herhangi bir fıkıh meclisi, aynı konu hakkında bir başka meclisin birikiminden faydalanmalı, en azından konu hakkında vardığı sonuçları incelemelidir. Aynı meseleyi ele alan iki veya daha fazla fıkıh meclisinin benzer sonuçlara ulaşması, bir taraftan ilim adamlarının vicdanını rahatlatırken, diğer taraftan müslümanların, çıkan kararları daha mutmain bir şekilde tatbik etmesini sağlayacaktır.

Bu ve benzeri sebeplerle Din İşleri Yüksek Kurulu'nun başta uluslararası fıkıh meclisleri olmak üzere diğer meclislerin çalışmalarını takip etmesi, imkan olması halinde oralara temsilciler göndermek suretiyle birikim paylaşımında bulunması büyük faydalar getirecektir.⁸⁵

Heyet içtihadı ve bu tür içtihadın icra edildiği fıkıh meclislerini konu alan kitaplara baktığımızda, üzülererek belirtmeliyiz ki Din İşleri Yüksek

⁸⁴ Mustafa Ahmed ez-Zerka, *el-Medhal ilâ nazariyyati'l-iltizâmi'l-âmm*, Daru'l- Kalem, Şam 1999, 1. baskı, s. 153-154.

⁸⁵ Tam olarak istenildiği seviyede olmasa da fıkıh meclisleri arasında karşılıklı istifadenin olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin Rabıta'ya bağlı Fıkıh Meclisi, 1. dönem toplantısında sigorta ile ilgili, 5. dönem toplantısında ise ileri enlemlerde namaz ve oruç vakitleri ile ilgili kararının öncesinde Hey'eti Kibâru'l-Ulemâ'nın daha önce bu konularda almış olduğu kararlara muttali olduğunu belirtmiş ve onlardan istifade edildiğini ifade etmiştir. Bkz. *Karârât ve tavsîyât Mecma'i'l-fıkhiyyi'l-İslâmî*, s. 35, 101. 1. dönem toplantısında ise hastadan yaşam destek ünitesinin çekilmesi ile ilgili kararından önce konu ile ilgili İslam İşbirliği Teşkilatına bağlı Fıkıh Meclisi'nin kararının olduğu ifade edilmiş ve bu kararlar dikkate alınmıştır. s. 231. Organ nakli gibi çeşitli fetvalarında Din İşleri Yüksek Kurulu'nun da fıkıh meclislerinden çıkan kararlardan istifade ettiği bilinmektedir. Aynı şekilde mali konularda ürettiği içtihatlarla İslam dünyasında önemli bir vazife üstlenen İslami Mali Müesseseler Müracaat ve Muhasebe Heyeti, çıkartmış olduğu standartlarda diğer fıkıh meclislerinin kararlarına mutlaka atıfta bulunmakta, ilgili konuda yeniden bir çalışma yapma ihtiyacı hissetmeden söz konusu kararların üzerine hüküm bina etmektedir. Örnek olarak bkz. Teverruk, *el-Meâyiru's-şeriyye*, s. 416; *el-medînu'l-mumâtil*, s. 31; *el-İcâretu'l-müntehiyetu bi't-temlik*, s. 122.

Kurulu ile ilgili hiçbir bilgiye rastlamıyoruz. Bu, Kurulumuzun İslam âleminde tanınmadığını gösteriyor. Oysa kurulumuz organ nakli, sigorta, borsa vb. birçok konuda İslam âleminin tamamını ilgilendiren meselelerde ilmi kararlar almaktadır. Kurulun bu alanda tanıtılması öncelikli olarak yayınlarının İslam âleminin ortak dili olan Arapçaya çevirmesi, ikinci olarak diğer fıkıh meclisleri ile iletişime geçilerek kurumun tanıtılmasını temin edecek faaliyetler yapması gerekmektedir. Yine bu bağlamda kararlarla beraber kararların dayandığı esaslar ve delillerin de yer aldığı tebliğlerin yayınlanması veya bunların bir dergi formatında takdim edilmesi önem arz etmektedir. Kuruldan çıkan karar sayısının az olmasını dikkate alarak standart fetvaların da⁸⁶ tercüme edilerek yayınlanması ve diğer fıkıh meclisleriyle paylaşılması faydalı olacaktır. Ancak standart fetvaların tıpkı kararlarda olduğu gibi kime ait olduğu, kurulun tamamının görüşünü yansıtıyorsa bunun ayrıca belirtilmesi, özetle fetvayı verenin fetvasını sahiplenmesi uygun olacaktır. Nitekim diğer fıkıh meclislerinden çıkan fetva ve kararlara bakıldığında her bir fetvanın, meclisin hangi üyeleri tarafından onaylandığını gösterir bir imza bölümü yer almaktadır.

KAYNAKÇA

ÂMİDÎ Ali b. Muhammed, *el-İhkâm fî usuli'l-ahkâm*, Dâru's-sumeyi', Riyad 2003.

APAYDIN, H. Yunus “*İctihat*” md., DİA, XXI, 432-445. İstanbul 2000.

APAYDIN, H. Yunus, “*İslam Hukuku Açısından Helal ve Haram Olan Gıdalar ve Bazı Güncel Meseleler*” başlıklı tebliğin müzakeresi, VI. İslam Hukuku Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı Ve İslam Fıkıhı Açısından Helal Gıda Sempozyumu (3-4 Haziran 2009), Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa 2009, s. 111-114.

APAYDIN, H. Yunus, “*Güven Duyulan Fetvanın Prosedürü*”, Dini Danışmanlık Hizmetleri Ve Fetva Konsepti İstişare Toplantısı (11-13 Aralık 2009), Ankara 2013, s. 77-82, 308-310, 375-377.

---

⁸⁶ Din İşleri Yüksek Kurulu tarafından verilen fetvalar bağlayıcılık sırasına göre; Kurul kararları, Kurul mütalaaları, komisyon cevapları ve standart fetvalar olmak üzere dört grup altında değerlendirilmektedir. Buna göre; kesin kanaatlere ulaşılmış ve üzerinde tekrardan durmaya lüzum görülmeyen konularda kararlar alınmakta, üzerinde tekrar düşünme ve gerekli değişiklikler yapılma ihtimali olan konularda ise mütalaa serdedilmektedir. Komisyon cevapları genellikle mektupla gelen sorulara, Kurul Üyelerinden müteşekkil birkaç kişi tarafından verilen cevaplardır. Standart/musahhah fetvalar ise Kurul Uzmanları tarafından müdellel hale getirilmiş ve daha sonra üyeler tarafından okunarak standart hale sokulmuş fetvalardır.

- APAYDIN, H. Yunus, “*Zekatin Sarf Yerlerinin Yeniden Yorumlanması*” başlıklı tebliğin müzakeresi, Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Kur’an ve Sünnette Zekat, Ensar Neşriyat, İstanbul 2008, s. 344-345.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukuki İslamiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Basım ve Yayın Evi, İstanbul ty.
- BUHÂRÎ, Abdulaziz b. Ahmed, *Keşfu’l-esrâr an usûli Fahri’l-İslâm el-Pezdevî*, thk. Muhammed Mu’tasım el-Bağdâdî, Dâru’l-kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1997, III, 424.
- CÎZÂNÎ, Muhammed b. Hüseyin, *Fıkhu’n-nevâzil*, Dârü ibnû’l-Cevzî, Demmâm 2006.
- ESEN, Bilal, *Haneî Usulcülerinde İçtihat Teorisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.
- GAZZÂLÎ, Muhammed b. Muhammed, *el-Müstesfâ min ilmi’l-usûl*, thk. Muhammed Süleyman Eşkar, Müessesetü’r-risâle, Beyrut 1997.
- HALLÂF, Abdulvehhâb, *Usûlu fikh*, yy., Beyrut ty.
- HALLÂF, Abdulvehhâb, *Mesâdiru’t-teşri’ fîmâ la nassa fîhi*, Dâru’l-kalem, Kuveyt 1993.
- Hey’etu’l-muhâsebe ve’l-murâcaa li’l-müessesâti’l-mâliyye, *el-Meâyiru’ş-şerîyye*, Bahreyn 2010.
- İBN ABDÜLBERR, Ebu Ömer Yusuf b. Abdullah, *Câmiu beyâni’l-ilmi ve fadlihi*, thk. Ebu’l-Eşbâl ez-Züheyrî, 2 cilt, Dâru ibnî’l-Cevzî, Riyad 1994.
- İBN KAYYİM el-Cevziyye, Şemsüddîn Muhammed b. Ebu Bekr b. Eyyûb, *İlamu’l-muvakkî’in an Rabbi’l-âlemîn*, thk. Muhammed Mu’tasım el-Bağdâdî, Dâru’l-kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1996.
- İBN RÜŞD, Ebu’l-velîd Muhammed b. Ahmed, *Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l-muktesid*, thk. Abdurrezâk el-Mehdî, Dâru’l-kitâbi’l-Arabî, Beyrut 2004.
- KARÂDÂĞÎ, Ali Muhyiddin, *el-Fetvâ beyne’n-nassi ve’l-vâki’ ve’s-sâbit ve’l-müteyayyir ed-davâbit ve’l-âdâb*, Mecelletu Mecma’i’l-İslâmî ed-Düvelî, Sayı: 17, 2009, s. 621-683.
- KARÂDÂVÎ, Yusuf, *Fıkhu’l-cihâd*, Mektebetu Vehb, Kahire 2010.
- KARÂDÂVÎ, Yusuf, *el-Fıkhu’l-İslâmî beyne’l-asâleti ve’t-tecdîd*, Müessesetü’r-risâle, Beyrut 2001.
- KARÂDÂVÎ, Yusuf, *el-Medhal li dirâseti’ş-şerâti’l-İslamiyye*, Müessesetü’r-risâle, Beyrut 1997.
- KARÂDÂVÎ, Yûsuf, *Fetâvâ Muâsıra*, el-Mektebu’l-İslâmî, Beyrut 2000.

- KARÂDÂVÎ, Yusuf, *el-İctihâdu'l-muâsır beyne'l-indibâti ve'l-infirât*, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1998.
- EL-KÂRÎ, Ali b. Sultân, *Şerhu muhtasari'l-Menâr*, thk. İlyas Kaplan, Mektebetü'l-irşâd, İstanbul 2006.
- KÂSÂNÎ, Âlauddin Ebu Bekr Mesûd, *Bedâ'iu's-sanâi' fî tertibi's-şerâi'*, Müessesetü't-târîhi'l-arabî, thk. Muhammed Adnan Derviş, Beyrut 2000.
- KATTÂN, Menna', *et-Teşri' ve'l-fikh fî'l-İslâm târihen ve menhecen*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1989.
- Meclisü'l-Avrubbî li'l-iftâ ve'l-buhûs, *el-Karârât ve'l-fetâvâ*, Müessesetür'r-Reyyân, Beyrut 2013.
- Mecma'u'l-fikhi'l-İslâmî'd-düvelî, *Karârâtü ve tavsîyâtü Mecma'i'l-fikhi'l-İslâmî*, Şârikâ 2011.
- Mecma'u'l-fikhiyyi'l-İslâmî, *Karârâtü ve tavsîyâtü Mecma'i'l-fikhiyyi'l-İslâmî*, Mekke 2010.
- MEVSÎLÎ, Abdullah b. Mesud, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr*, thk. Şuayb Arnavût, Dâru'r-risâle el-âmiriyye, Beyrut 2009.
- Muhammed Hudarî Bey, *Târîhu't-teşrii'l-İslâmî*, Dâru'l-marife, Beyrut 1997.
- OSMÂNÎ, Muhammed Takî, *el-İctihâdü'l-cemâi'*, (Mü'temeru'l-fetvâ ve Davâbituha), Basılmamış tebliğ, <http://www.world-dialogue.org/MWL/fatwa/FCS1R2.pdf> (erişim: 29.04.2015)
- OSMÂNÎ, Muhammed Takî, *Buhûsun fî kadâyâ fikhiyye muâsıra*, Dâru'l-kalem, Dimaşk 2013.
- RAYSÛNÎ, Ahmed, *el-İctihâdü'l-cemâi'* (Mü'temeru'l-fetvâ ve Davâbituha), Basılmamış tebliğ, <http://www.world-dialogue.org/MWL/fatwa/FCS1R5.pdf> (erişim: 29.04.2015)
- SALÎH b. Abdullah b. Humejd, *el-İctihâdu'l-cemâi' ve ehemmiyetuhu fî nevâzili'l-asr*, Mecelletu'l-Fıkhi'l-İslâmî, 25. sayı 2010.
- SERAHSÎ, Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*, Dâru'l-marife, Beyrut 1993.
- SUBKÎ, Abdulvehhab b. Ali, *Cem'u'l-cevâmi'*, (Molla Gürâni şerhiyle beraber), thk. İlyas Kaplan, Dâru Sâdır, Beyrut 2007.
- ŞABAN Muhammed İsmail, *el-İctihâdu'l-cemâi' ve devrû'l-mecâmii'l-fikhiyye fî tatbîkihi*, Dâru'l-beşâri'l-İslâmiyye, Beyrut 1998.
- ŞEREFÎ Abdulmecid, *el-İctihâdü'l-cemâi' fî't-teşrii'l-İslâmî*, Dâru'l-kutubi'l-Katariyye, Doha 1996.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed Ali, *İrşâdu'l-Fuhûl ilâ tahkîki'l-hakki min ilmi'l-usûl*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1994.

YAMAN, Ahmet, “*Dini Soruları Cevaplandırmada Referans ve Metodoloji Sorunu*” başlıklı tebliğ, Dini Danışmanlık Hizmetleri ve Fetvâ Konsepti İstişare Toplantısı (11-13 Aralık 2009), DİB Yayınları, Ankara 2013, s. 286-295.

ZERKA, Mustafa, *Fetâvâ*, Dâru'l-kalem, Dımaşk 2010.

ZERKA, Mustafa Ahmed, *el-Medhal ila nazariyyati'l-iltizâmi'l-âmm*, Daru'l-Kalem, Şam 1999.

ZERKA, Mustafa, *Nizâmu't-te'mîn hakikatuhu ve'r-r'ayu's-şeriyü fihî*, Müessesetu'r-risâle, Beyrût 1994

ZERKEŞÎ, Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Bahru'l-muhît fi usuli'l-fikh*, thk. Abdulkadir el-Âfi, Dâru's-safve, Küveyt 1992.

ZEYDÂN, Abdulkerim, *el-Vecîz fi usûli'l-fikh*, Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1999.

ZEYDAN, Abdulkerim, *el-Medhal lidiraseti's-şeriatî'l-İslamiyye*, Dâru Umer ibn Hattab, İskenderiyye 2001.

ZUHAYLÎ, Vehbe, *el-İctihâdü'l-cemâî ve ehemmiyyetühü fi muvâceheti müşkilâti'l-asr*, (Mü'temeru'l-fetvâ ve Davâbituhâ) Basılmamış tebliğ, <http://www.world-dialogue.org/MWL/fatwa/FCS1R3.pdf>. (erişim: 29.04.2015)